

PÁLFFY GÉZA

A RABKERESKEDELEM ÉS RABTARTÁS GYAKORLATA ÉS SZOKÁSAI A XVI–XVII. SZÁZADI TÖRÖK–MAGYAR HATÁR MENTÉN (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez)

Horváth Géza emlékére

1682-ben a füleki végvár seregszéke különleges ügy megtárgyalására ült össze. A törökök váradi tömlöcéből társaik kezességén kibocsátott tizenkét rab jogi szakvéleményt kért a vitézlő törvényszéktől. Míg ugyanis ők sarcuk összekoldulásán szorgoskodtak, rabtársaik a velük előzetesen megbeszélt terv szerint a börtön falát kiasva szökést kíséreltek meg. Ez azonban csak egy részüknek sikerült, a többieket a törökök ismét elfogták és rabságukba vitték vissza őket. Az éppen tucatnyi kibocsátott rab ezért azzal kapcsolatban kérte a végváriak hadbíráskodási fórumának jogi tanácsát, hogy a szökési kísérletet követően újra rabságba vetett társaik kezesek maradtak-e értük vagy sem. Az oszmán–magyar békeszerződések ugyanis már az 1568. évi drinápolyi egyezségtől úgy rendelkeztek, hogy az isteni segítséggel szabadult rabokat egyik fél sem tartozik a másiknak visszaadni. Jelen esetben azonban az ismét bilincseikbe vert keresztény foglyok nem új, hanem régi rabságukba kerültek vissza. Ekként a kibocsátott tizenkét kolduló rabért ezután pusztán a tömlöcbe visszakerült társaik maradtak kezesek. A seregszék határozatát azzal indokolta, hogy az ügyet „*egynéhány rendbéli dolgok példáinak előhozásával és mind a magyar, mind a török végházak között való régi rendtartásnak emlékezetivel s megtartásával*” vitatták meg.¹

Noha a török elleni végvárrendszerrel és az oszmán–magyar kapcsolatokkal foglalkozó kutatások már sok szép eredményt tártak fel, mind a mai napig nem készült olyan nagyobb összefoglalás, amely rendszerbe szedve kereste volna a választ, mit is kell értenünk a végvári szokások (*Grenzbrauch*),² illetve a fenti idézet-

-
- 1 MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 11 378. Az ügy említése: *Pálffy*, 1995. 144. p.
 - 2 III. Ferdinánd király 1652. november 17-én kiadott rendeletében például arra utasította Forgách Ádám érsekújvári végvidéki főkapitányt, hogy Révay Miklóst „*dem Gränizbrauch gemeiß*” iktassa be vicekapitányi tisztébe. MOL P 287 Forgách cs. lt. Series II. Fasc. HH. (42. cs.) fol. 288–289. Vö. még *Jedlicska*, 1910. 126. p.: N° 246/a.

ben említett magyar és török végházak között való rendtartás alatt. Még a vitézliő nép és az oszmán–magyar együttélés legkiválóbb ismerője, Takáts Sándor sem vállalkozott a téma szisztematikus összefoglalására,³ noha adatgazdag írásai számos remek adalékkal szolgálnak ennek megismeréséhez. Mindezeket azonban sohasem rendezte rendszerbe, azaz monografikus keretekbe; a témával kapcsolatban írott esszéit pedig mindig áthatotta a magyar történetírást azóta is számos téren meghatározó, sőt nemegyszer rossz irányba sodró különleges, törökpartí és udvarellenes szemlélete.

Az újabb — Takáts anyagismeretéhez mérten szerényebb — kutatások menteségül szolgál, hogy a végvárak közötti rendtartás bemutatásakor olyan szokásjog rekonstruálása a történész feladata, amelyet — a nemességével ellentétben — írásban sohasem kodifikáltak. Ennek a szokásrendszernek az alapos feltárása mégis igen érdekesnek ígérkezik, hiszen az pusztán időlegesen, néhány száz éven keresztül létezett, az oszmánok magyarországi fennhatóságának megszűntével ugyanis a XVIII. század közepére örökre feledésbe merült. Természetesen jelen tanulmány sem vállalkozhat mindezek szisztematikus bemutatására — hiszen ehhez újabb alap kutatások mellett mindenekelőtt Takáts szétszórt adatainak rendszerbe szedése szükséges —, pusztán arra tesz kísérletet, hogy az egyszer majd monografikus formában megírandó török–magyar végvári szokásjognak a rabkereskedelemmel és rabtartással kapcsolatos legfontosabb elemeit gyűjtse egybe, elsősorban újabb levéltári kutatások és vizsgálati szempontok alapján.⁴

3 „Török–magyar szokások a végekben” címmel Takáts ugyan külön tanulmányt is írt, ez azonban minden egyébbről — a kertészettől a boríváson át a vendéglátásig — érdekes adatokkal szolgál, pusztán a szokásrendszerrel nem közöl semmiféle információt. *Takáts*, 1915/5. 213–238. p.

4 Ezek számos elemére: *Takáts*, 1915/1., *Takáts*, 1907. és újabban egy-egy kisebb területre, várra vagy témakörre koncentrálva: *Kovács J.*, 1959., *Izsépy*, 1970., *Dobos*, 1971., *Vilfan*, 1971., *Szakály*, 1973., *Izsépy*, 1974., *Živković*, 1976., *Klen*, 1976–1977., *Fenyvesi*, 1985. és *Varga J.*, 1991. A legjelentősebb rablevél-, -ének és -naplókiadások, illetve rabtartással kapcsolatos iratközlések: *Rački*, 1879–1880., *Jedlicska*, 1881., *Deák*, 1886., *Dongó*, 1910–1916., *Lukinich*, 1923., *Pintér*, 1956. 7–36. p., *Jenei*, 1960., *Nagy L.*, 1976. és *Tardy*, 1977. Takáts nevezetes munkáját az utóbbi időben két igen komoly kritika érte: 1.) „*Adatokban rendkívül gazdag tanulmány, mely azonban nagy terjedelme ellenére sem adja a váltságdíjrendszer szisztematikus leírását, értékelései pedig sokhelyütt naivnak bizonyultak.*” *Szakály*, 1973. 51. p.: 6. jegyz. 2.) „*Takáts Sándor »A török és a magyar raboskodás« című tanulmánya gazdag forrásanyaga ellenére is téves, szinte idillikus képet ad a törökországi magyar foglyok életéről, és állításait nemegyszer saját adataival cáfolja meg.*” *Tardy*, 1977. 28. és 46. p.: 41. jegyz. Magunk *Takáts* adatokban igen gazdag, ugyanakkor ezekbe csaknem belefűlladó tanulmányát annak saját soraival kívánjuk minősíteni: „*Száraz adatok ezek s bár nem világítják*

I. Ember- és rabkereskedelem Magyarországon a XVI–XVII. században

1. Az oszmán rabszolga-kereskedelem

A váltságdíjért folytatott török–magyar határ menti rabkereskedelem és rabtartás szokásainak kialakulása a középkori magyar királyság déli végvárvonala mentén az 1466-tól 1520-ig tartó viszonylag hosszú békeidőszak alatt kezdődött meg, amelyet a rabejtésre leginkább alkalmas portyák és határ menti összecsapások jellemeztek.⁵ A XVI–XVII. századi missilisek mennyiségéhez mérten meglehetősen szerény okleveles anyag — sajnos — nem teszi lehetővé, hogy ennek az időszaknak a rabtartásáról átfogó képet nyújthassunk.⁶ Azt mégis mindenképpen hangsúlyozni szeretnénk, hogy az Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) irányításával megszervezett új törökellenes védelmi rendszer számos jellegzetességéhez hasonlóan⁷ a raboskodás szokásainak legalapvetőbb elemei is a Mohácsot megelőző időből származnak. Ezt igazolja a XVI. század első felének viszonylag jelentős latin és magyar nyelvű magánlevelezése, melyben a Batthyányak és a Nádasdyak alattvalói már több általánossá vált vagy váló szokás alapján tárgyalják a török fogságba került keresztény rabok kiváltásának körülményeit és sarcuk megfizetésének lehetőségeit.⁸

meg teljesen a raboskodás valódi képét, de azért sok tekintetben elég bőven beszédek." Takáts, 1915/1. 294. p.

- 5 Az időszak főbb jellegzetességeire: *Szakály*, 1986. 43–49. p.
- 6 Néhány példa az adatok időrendjében: 1410-es évek — Maróthi János macsói bán négy esztendei fogság után 40 000 aranyforintnyi váltságdíjért szabadul a török fogságából. (*Veress*, 1938. 13. p.: N° 18.) 1475–1476 — Horvát nemesek Ragúza közvetítésével több ezer dukátnyi váltságdíjért nyerik vissza szabadságukat. (*Vilfan*, 1971. 183–184. p.) 1524 — Alapi Gáspár eladja török rabját Bukanith Pálnak — aki keresztény hitére 100 forintot ígér érte —, majd végrendeletében rendelkezik a tőle még meg nem kapott pénzösszegről. MOL Dl. 47 568. (Az adatot Tringli Istvánnak köszönöm.) A középkori balkáni török és keresztény gyermekkereskedelemről és egyúttal ennek délszláv irodalmáról jól tájékozottnak: *Solovjev*, 1946. 139–140. p., *Živković*, 1976. 50. p. és *Hrabak*, 1980. 151. p.: 2. jegyz.
- 7 *Pálffy*, 1996. passim.
- 8 L. például Batthyány Ferenc levelezésének számos darabját vagy Nádasdy Tamás tisztartójának, Csányi Ákosnak urával folytatott korespondenciáját: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3488–3727. passim és *Óze*, 1996. passim. (Ez a levelezés-kiadás — sajnos — a legalapvetőbb forráskiadási követelményeknek sem felel meg, így pusztán arra használható, hogy valamiféle tájékoztatást adjon a nádor és familiárisa levélváltásának tematikájáról.) Vö. még ugyanerre az időszakra vonatkozóan számos török példa: *Petritsch*, 1991. passim.

A török hódoltság időszakában azután voltak olyan újabb periódusok, amelyek elősegítették, hogy a XVII. század közepére a határ menti rabkereskedelemnek és rabtartásnak a Hunyadi Mátyás és a Jagellók uralkodása alatt életre kelt szokásai már véglegesen olyan egységes rendszert alkottak, amelyet 1682-ben a füleki vitézlő törvényszék tagjai méltán tartottak számon a régi török–magyar végvári rendtartás elemeként. Itt elsősorban a „háborús békeévekre”, azaz a szemben álló felek állandó — korabeli magyar és török szóval élve — „csatázásainak”,⁹ illetve *çetëinek* (ejtsd csetéinek) időszakaira kell gondolnunk, amelyek mind a XVI. században (1568–1591), mind a hódoltság utolsó száz esztendejében meglehetősen hosszú korszakot (1606–1663) öleltek fel. Ugyanakkor nem kedvezett a kialakulóban lévő szokásrendszer megszilárdulásának az 1526-ot követő állandó hadjáratok és várháborúk közel fél évszázada, noha természetesen ez sem volt mentes a rabok ejtésére leginkább alkalmas portyázásoktól. Ennek okait a két szembenálló fél eltérő célú és jellegű rabkereskedelmének és rabtartásának gyakorlatában kell keresnünk.

A Mohácsot követő zűrzavaros évtizedekben — miként azt Fodor Pál legújabb kutatásai bizonyították — az oszmán vezetés a rabok után fizetendő állami adó, az úgynevezett ötöd (*pentik*, ejtsd pendzsik) és egyéb átkelési vámjövödelmek reményében a magyar hadszíntéren is kísérletet tett a birodalom keleti területein már hosszú ideje jól működő és szervezett — hangsúlyoznánk — távolsági rabszolga-kereskedelem gyakorlatának bevezetésére. Az egyre növekvő létszámú török hadsereg — mindenekelőtt a janicsárság, illetve az evezős gályarabok tízezeit alkalmazó és éppen ez időben felnövekvő tengeri flotta —, továbbá a gazdaság és nem utolsósorban a rabszolgamunkát jelentősen igénybe vevő szultáni és nagyúri háztartások emberigénye teljességgel indokolta, hogy az újonnan meghódított magyarországi területekben rejlő lehetőségeket minél hatékonyabban igyekeztek kihasználni.¹⁰ Az 1566-ig tartó sorozatos hadjáratok és polgárháborús viszonyok erre kiváló alkalmat teremtettek.

A keresztény fél fennmaradt forrásanyaga alapján úgy tűnik, a kínálkozó lehetőséggel a XVI. század második feléig a hódítók Magyarországon és déli tartozékain kiválóan éltek.¹¹ Ugyan a hódoltsági török hadszervezetből az oszmán

9 A csata szó a törökkorban kisebb lovas vagy gyalogos portyázó csapatot is jelentett. *Takáts*, 1906. 131. p.

10 Az erre vonatkozó oszmanisztikai irodalomról is jól tájékoztat: *Fodor*, 1996. 133–142. p.

11 Ugyanakkor a törökök mellett az itáliai és spanyol kereskedők — elsősorban ragúzai kapcsolataiknak köszönhetően — már a XIV. század végétől bekapcsolódtak a rendkívül jövedelmező boszniai gyermek- és emberkereskedelembé, melynek áldozatai főként a kereskedelemből élő

rabszedés legkiválóbb szakértői, az akindszik hiányoztak, feladatkörüket tökéletesen vették át a latin nyelvű forrásokban ember- vagy gyermekrablóknak (*plagiatores* vagy *plagiarii*) titulált¹² főként rác martalócok (törökül *martolos*, latinul *martalocius*, németül *Martalos*) és egyéb könnyűlovas katonatípusok.¹³ Eleinte igen eredményes tevékenységükből az oszmán állam is igyekezett minél jelentősebb haszonhoz jutni, ezért az 1550-es években több határ menti szandzsákba (szolnoki és füleki) ötödszedő biztosokat (*pençikçi*, ejtsd pendzsikcsi) neveztek ki, a budai vilájetben pedig a tartományi székhely azab agájának adták bérletbe a rabadóblól származó bevételeket.¹⁴

Az isztambuli és egyéb balkáni rabszolgapiacokra szállító martalócok a XVI. század első felében leginkább Magyarország — a tevékenységüknek köszönhetően elnéptelenedő, majd rác honfitársaikkal betelepülő¹⁵ — déli, illetve horvát–szlávón területein jártak igen jelentős eredménnyel. Az utóbbi országrészben az emberablók tevékenysége miatt a lakosság számára az élet mindennapi rettegéssé változott, hiszen nem volt egyedi az olyan török akció, amikor több ezer embert hurcoltak el,¹⁶ nem beszélve a nagyobb hadjáratokról.¹⁷ Ezeket az állapotokat kiválóan érzékeltetik Svetkovics Katalin Batthyány Kristófhhoz 1538-ban intézett aggódó szavai, melyekkel arra kérte unokaöccsét, hogy a déli családi birtokokra „*semmiképpen ne menj, mert uram [Batthyány Ferenc] örökkül haragudni és nehezelni kezd rád. Én sem veszem jó néven tőled, mert érted te magad, hogy nem szükség*

városállamok gályáira kerültek. Mindezt még a gyakori tilalmak ellenére sem lehetett megakadályozni. *Solovjev*, 1946. 148–153. p. és *Hrabak*, 1980. passim. Vö. még *Vilfan*, 1971. 180–182. p.

- 12 „*Thurcae plagiarij siue Marthaloczj*” (1539) MOE, 1875. 273. p.: N° XXV. és „*plagearii wlgo Martalocz*” (1540) *Šišić*, 1915. 470. p.: N° 477.
- 13 *Vasić*, 1967. V/1. fej.: 49–94 p., ill. Mohács utáni portyázó és emberrabló tevékenységükre: 85–88. p. és *Hegy*, 1995. 84. p.
- 14 *Fodor*, 1996. 137–138. és 142. p.: N° 3–4.
- 15 *Szakály*, 1991. 18–22. p.
- 16 „*Thurce vsque Crisium, Chasmam et Dombro et alias pertinentias omnino depopulauerunt, vastarunt et combusserunt, magnam multitudinem hominum et pecorum abduxerunt et abegerunt. Scribit frater meus [Batthyány Kristóf], quod sex millia Thurcarum fuerunt, qui nunc excursiones fecerunt, in duplo tamen maiorem copiam hominum et pecorum abduxerunt et abegerunt, quam ipsi Thurce fuissent.*” (1539) *Šišić*, 1915. 441. p.: N° 446. Vö. még Uo. 464. p.: N° 472. és további, főleg krajnai adatok: *Vilfan*, 1971. 179–183. p.
- 17 Az 1532. évi kőszegi hadjárat alatt például a törökök egy — valószínűleg ugyan túlzó — itáliai tudósítás szerint 30 000 embert hajtottak Nándorfehérvárra. *Hrabak*, 1980. 152. p.

most tenéked ilyen időben oda járnod, hol minden bokorban félsz az ellenségétül.”¹⁸

Ilyen körülmények között a lakosság kétféle módon védekezhetett az emberablókkal szemben, akik mindenekelőtt a katonának vagy munkára alkalmas fiatal legényeket hurcolták el.¹⁹ A biztonságosabb megoldást „*propter molestacionem plagiariorum*” a menekülés jelentette,²⁰ melyet a horvát–szlavón területeken és Magyarországon egyaránt birtokos Batthyány és Nádasdy család tagjai különösen támogattak. Ők ugyanis elsősorban újonnan szerzett vagy örökölt nyugat-dunántúli uradalmaikat (Németújvár, Szalónak, illetve Kanizsa és Sárvár) kívánták a délvidéki birtokaikat elhagyó jobbágyokkal betelepíteni. Az emberrablók ekképpen nem kis mértékben segítették elő a Dráva–Száva közéről Moson, Sopron, Vas és Zala megyék területére irányuló jelentős horvát népmozgást, illetve ezáltal a Dunántúl nyugati részén kialakult etnikai viszonyok markáns átrajzolását.²¹

A szülőföldről vagy az ősi birtokokhoz jobban ragaszkodók — a napjainkban ismert védelmi pénzhez hasonlóan — szabadságukat külön pénzüsszegért, azaz adóért válthatták meg, melyet magyarul a fejtálság (*pecunia plagiariorum*) kifejezéssel illelhetünk. Noha erre vonatkozóan még meglehetősen szerény adatokkal rendelkezünk — hiszen nem világos, hogy ezt az emberrablóknak vagy keresztény katonaelemeknek fizették azért, hogy tőlük védelmet kapjanak —, Batthyány Ferenc egyik 1540-ben kelt leveléből tudjuk, hogy délvidéki alattvalói egyáltalán nem zárkóztak el életük megóvásának ezen különleges módjától.²² A XVI. század utolsó

18 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3741. Vö. még 1567: „Az hodulatlan fulokról igen lopják a gyermekeket.” *Takáts*, 1915/2. 325. p.: N° 3. jegyz. és 1568: „*Plagiarii tamen suum faciunt officium, et miseros homines in confinibus, ubi possunt, abripiunt et abducunt.*” *Szalay–Wenzel*, 1870. 256. p.: N^o CXI.

19 Ezzel a megállapítással teljességgel egybecseng az ötöd szabályozása kapcsán 1511-ben kiadott szultáni rendelet (*kanunname*), amely a pubertáskort elért fiúk (*gulam*) esetében írta elő a legnagyobb összegű rabadót (250–280 akce). *Fodor*, 1996. 137. p.

20 „*nobis nunc significare curavit, quod jam propter molestacionem plagiariorum vix permanere poterit istic, sed se illinc conferet.*” (1541) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3574.

21 A horvát bevándorlás történetére mind a mai napig a leghasználhatóbb: *Breu*, 1970.

22 „*Deinde intelleximus, quae nunciavit eadem [ti. Batthyány Kristóf] medio Stephani gliit, quod ad bona eiusdem Michael Zempchei misisset, vel mittere vult [sic!] pro pecunia plagiariorum. Itaque en ei litteras misimus. Sed tamen ipsam pecuniam eadem ne recuset dare, ex quo pro Patria liberanda est danda. Qui si non tenebuntur, Dominatio Vestra, neque jobagiones istic quiescere non poteritis. Igitur contrarium in eo ne servet eadem. Scimus, quod et pauperes coloni libenti animo dabunt id, quod pro defensione eorum esset. Ne dicant, ut eadem occasio esset, quod non conservarentur plagiarione. Igitur nec praevius, neque ultimus sit eadem in danda ipsa pecunia.*” (1540) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3540.

évtizedeitől erre már kevésbé kényszerültek, addigra ugyanis a távolsági emberkereskedelem helyébe egyre inkább az elmúlt száz esztendő második feléből már ismert, gyakorta busás váltságdíjért folytatott határ menti rabkereskedelem lépett, noha az előzőt teljességgel sohasem szorította ki. Mindez alapvetően az 1568. évi drinápolyi egyezséget követő időszak változásaival és jellegzetességeivel függött össze.

A szembenálló felek már magában a békeszerződésben felléptek az anatóliai rabszolga-kereskedők és a török bégek tevékenységével szemben, akik a csempészet és a korrupció eszközeitől sem riadtak vissza, hogy a Magyarország területéről elhurcolt ifjak eladásából jelentős haszonhoz jussanak.²³ Ebbéli tevékenységükben őket a „*túltságos kapzsiságtól csábítva*” a keresztény fél várkapitányainak egy része is támogatta, szövetkezvén a törökpárti rác emberrablókkal. Ezért a magyar országgyűlés már az 1567. évi 30. törvénycikkben a hűtlenség vétké alatt tiltotta el a végvárok kapitányait az efféle cselekedetektől, az emberrablást végrehajtó gonosztevőkre pedig az egyik legkíméletlenebb halálbüntetést, a karóba húzást írta elő.²⁴ Miután az ország törvényei és Werbőczy Hármaskönyve egyaránt arról rendelkeztek, hogy a törökkel való kapcsolattartás és „pajtáskodás”, azaz a törökösség (*turcismus*), a hűtlenség esetei közé tartozik, mindez teljességgel érthető volt.²⁵

Noha a szultáni udvar célja 1568-ban nem az emberkereskedelem megszűntetése, pusztán állami adóztatásának a korábbinál hatékonyabb elősegítése volt, a békeszerződés közismert rendelkezése — a diétai határozathoz hasonlóan — bizonyosan hozzájárult a távolsági rabszolga-kereskedelem visszaszorulásához. Ebben a folyamatban azonban meghatározóbb szerepet játszott a hosszú békeidőszak portyázásokkal teli állóháborúja és a törökellenes új végvárrendszernek a viszonylagos nyugalmi helyzetnek köszönhetően végbemenő egységes, zárt és szigorúan ellenőrizhető védelmi zónává való alakulása, mely elsősorban az 1577-ben Bécsben tartott nagy haditanácskozás (*Wiener Hauptgrenzberatung*) reformjainak megvalósulásaként ment végbe.²⁶ Komoly embertömegeket megmozgató rablóakciókra ugyanis egyrészt a béke nyílt megsértése nélkül — mely azonnal diplomáciai bonyodalmat eredményezett —, másrészt a végváriak állandó strázsálása miatt ezentúl kevésbé nyílt lehetőség. A korábban legveszélyeztetettebb horvát–szlavón

23 Fodor, 1996. 139–140. p.

24 CJH, 1899. 572–575. p.

25 A törökösségre l. Szakály, 1981. és Sugár, 1986.

26 Kelenik, 1995. és Pálffy, 1996. 192–203. p.

területeken pedig éppen az emberrabló bandák ellen szervezték meg a XVI. század harmincas éveitől a végvári őrségek feladatait segítő őrházak (németül *Skart*, *Skarthaus*; latinul *excubia*; magyarul *góré*; törökül *çardak*) hálózatát, melyek katonái (*Skartleute*) éjjel-nappal éberen őrködtek a kóborló martalócokkal szemben.²⁷ Ugyanakkor a távolsági emberkereskedelem visszaszorulásához az is hozzájárult, hogy 1568-ban az oszmán katonai vezetés lemondott Magyarországon azonnali és gyors megszállásáról.

A hódoltságban berendezkedő török haderő ekként, még ha szándékában állt is a nagy hadjáratokkal együtt járó rabszolga-kereskedelem folytatása, erre aligha lett volna képes. Végsősorban tehát — miként Fodor Pál is véli — rákényszerült a magyar hadszíntér számára már a XV. századból részben ismert rabkereskedelmi gyakorlatának végleges elsajátítására, melynek szokásrendszere éppen a békésebb időszak alatt kezdett még inkább egységesedni. Ezt pedig nem a távolsági emberkereskedelem, hanem mindenekelőtt a váltságdíj reményében folytatott hadifogolyszerzés, azaz a határ menti rabkereskedelem jellemezte. Mindez természetesen az európai keresztény államok berendezkedésével függött össze, amelyeknél e korszakban a rabszolgamunka — egyedül talán a gályarabokat kivéve — már csaknem teljességgel ismeretlen volt. A határ menti rabkereskedelem mozgatórugói viszont éppen azok a kisebb portyák és *çeték* voltak, amelyek után az oszmán állam sem követelt adót katonáitól.²⁸ Továbbá miután a keresztény oldalon ismeretlen volt az állami rabadó, a török vezetés — a nagyobb hadjáratok időszakait kivéve — fokozatosan kénytelen volt erről a magyar hadszíntéren lemondani, hiszen a váltságdíjért tartott rabok esetében aligha várhatta, hogy a magyar királyság sarcot fizető alattvalói az ötöddel egy idegen államnak adózzanak. Az így elvesztett jövedelmeket pedig — részben legalábbis biztosan — pótolták azok a váltságdíjak, amelyeket a szultánnak ajándékként küldött olyan tekintélyes főrabokért fizetett a keresztény fél, mint például a XVI. század közepén a felső-magyarországi főúrért, Bebek Györgyért (32 török rab és 32 000 aranyforint).²⁹ A portyák gyakorlatát és működési mechanizmusát pedig, amelyen a határ menti rabkereskedelem alapult, hamar kitanulta a polgári lakosság — s noha a XVI. század második felétől mindkét olda-

27 „So tag und nacht zwischen den türkischen Schlössern auf der Wacht liegen müssen.” Takáts, 1915/4. 70. p.: 2. jegyz. és 1576: „Ogulin Ist auch der fürnembsten Granicz ort ains, da sich die hunder Granicz vnd Scart wegen der straißenden Martalosen anhebt ...” Pálffy, 1995/2. 143. p.

28 Fodor, 1996. 136. és 139. p.

29 Takáts, 1915/1. 179. p. és Takáts, 1930. 86–87. p. 1575-ben Wolf Engelbrecht von Auersperg sarca 30 000 birodalmi tallér volt. Vilfan, 1971. 184. p.: 16. jegyz.

lon tucatszámra készültek a pusztításokat számba vevő kárjegyzékek³⁰ —, a hírlövés rendszerének³¹ és számos egyéb védekezési módnak a segítségével, az újonnan kialakult végvárrendszer árnyékában, még ezek is sokkal elviselhetőbbek voltak, mint a Mohácsot követő időszak valóban emberrabló akciói. Ekként tehát a határ menti együttélés során az oszmánok fokozatosan tanulták el és vették át a keresztény fél rabszedési és rabtartási szokásait — miként azt maguk ismerték el az 1625. évi gyarmati békekötés tárgyalásai során, midőn kijelentették: „*a foglyok sarcolását tőletek tanúltuk, példátok után teszszük.*”³²

Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy ettől az időszaktól kezdve nem jutottak a magyar királyok alattvalói vagy végvári katonái az oszmánok földközi-tengeri flottájának gályáira vagy az isztambuli szerájuk udvaraiba. A hosszú török háború állandósuló hadjáratai és különösen az oszmán birodalom legnagyobb rabszállítóinak, a tatároknak a magyarországi tevékenysége rövid időre újra elősegítette a távolsági rabszolga-kereskedelem feléledését.³³ Az 1606-ban beköszöntő több mint fél évszázados „békeidőszak” alatt azonban ennek méretei ismét visszaszorultak, illetve más módon és irányban megváltoztak. Természetesen a főrabokon és „politikai foglyokon” kívül a szultánnak küldött „reprezentációs ajándékként” (a „császár rabjaiként”) czután is kerültek Isztambulba olyan közrendű végváriak és parasztok, akik nagyobb portyák során estek török fogságba vagy akiket ezek alatt hurcoltak el. Közülük azonban a padisah kegyéből, illetve azon okból, hogy a váltságdíj megszerzésére csak a fogoly hathatós közbenjárásával volt remény, számosan visszakerültek a hódoltságba, hogy ott azután valamelyik pasa vagy bég rabjaként fogjanak hozzá sarcuk összegyűjtéséhez.³⁴ Mindemellett pedig

30 A XVI. századból l. pl.: ÖStA HHStA Turcica Karton 43. Konv. I. 1580. Nov.–Dec. fol. 25–32. és ÖStA KA HKR Akten Exp. 1589. Aug. N° 88. és Uo. Reg. 1591. Dec. N° 41. A XVII. századból: MOL P 123 Esterházy cs. lt., Miklós nádor Tétel II/i. fol. 22–28., fol. 553–554.; Müller, 1978. 87–89. p.; Ráth, 1860. 37–84. p. és Salamon, 1886. 483–495. p.: N° III. Egy török nyelvű kárjegyzék 1644 körülről: Fekete, 1932. 352–355. p.: N° 45. A délszláv területekre vonatkozóan vö. még Simoniti, 1991. passim.

31 Otruba, 1956. és Simoniti, 1991. 169–179. p.

32 Szalay, 1866. 170. p.

33 „A várostromlás tudománya — úgymond — nem a tatárok dolga, hanem portyázással a hitetlenek országának feldúlása, elpusztítása és kirablása, továbbá foglyok és élelmiszerek beszerzése a tatárok feladata.” Ivanics, 1994. 161. p.: I. jegyz. Egy konkrét példa 1599-ből Borsod megyére vonatkozóan: Borovszky, 1909. 297. p.

34 Így járt a XVII. század elején a neves Wathay Ferenc vagy fél évszázaddal később Batthyány Ádám familiárisa, Pátkai Mátyás, aki Konstantinápolyból „*az hatalmas vezír udvarából!*” került

még a legtökéletesebb védelmi rendszer sem zárhatta le hézagmentesen a határokat — s tudjuk, elsősorban finánciális okokból éppen a XVII. századi közel sem volt ilyen —, így a védtelen falvak vidékén a martalócok emberrabló tevékenységét sem lehetett teljességgel felszámolni.³⁵ Ugyanakkor az utóbbiak száma és jelentősége a hódoltság oszmán hadszerzetben ebben az időben már nem volt összehasonlítható az előző évszázad első feléből ismert fénykorukhoz képest.³⁶ A szultáni fővárosba került rabok vagy rabszolgák száma és értéke mindezek következtében bizonyosan alulmaradt a XVI. század eleji tömegekéhez és azokéhoz képest, akik egy-egy határ menti török végvár börtönében várták, hogy családjuk hosszú éveken keresztül kuporgassa össze váltságdíjukat.

2. A keresztények Itáliába és az osztrák–német területekre irányuló emberkereskedelme

A Magyarországon berendezkedő oszmánok tehát a XVI–XVII. században fokozatosan elsajátították a váltságdíjért folytatott határ menti rabtartás szokásait, míg ugyanakkor a magyar főkapitányok és nagybirtokosok a távolsági rabszolga-kereskedelem módszereiben szereztek tőlük egyre több és több tapasztalatot. Az utóbbiak ugyanis felismerték és sikeresen használták ki a szomszédos osztrák, német és itáliai területeken a török rabok iránti nagy keresletet. A közép-európai keresztény méltóságok a muszlim legényeket a keleti szerájok fényűzését imitálva

vissza a hódoltságba. Wathayra: *Nagy L.*, 1976. II. köt. 163–166. p. és *Benda*, 1968. Pátkaira: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 35 983. és N° 35 985–35 990. Vö. még *Fodor*, 1996. 139. p.: 23. jegyz. és *Dongó*, 1911. 314–315. p.: N° XVI. (Az 1660-as években egy rab Hernádszentandrásról először a Krímbe, onnan Konstantinápolyba, majd Váradra került.)

35 A bányavidéki végvárak környékén okozott pusztításokról készült 1640. évi kárjegyzék két bejegyzése ragyogóan tanúskodik arról, mennyire magas volt a váltságdíjért elhurcoltak száma, ugyanakkor arról is, hogy a hosszú török háborúban jelentősen megerősödő végvidék sem volt alkalmas a martalócok emberrabló akcióinak teljes megszüntetésére: Fülek — „*Omnia, quae praeteritis annis vel hoc saltem currenti Turcae Agrienses et Hauanienses circa circum pararunt, longum esset enumerare. Testantur id multorum militum in captivitate abductorum ejulatus et lytra.*”, ill. Léva — „*Praeter haec ex pagis non tributariis quoties et quot circa hoc praesidium abduxerunt martaloci captivos, longum esset enumerare.*” MOL A 97 Hung. et Trans. C/ Rác Károly hagyaték 22. cs. fol. 117. és fol. 119. (A forrásra Oborni Teréz hívta fel figyelmemet. Kedvességét ezúton köszönöm.) A XVII. századi török „emberlopók” tevékenységére l. még: *Takáts*, 1915/2. 325–326. p., ill. tevékenységük mindkét fél részéről történő tiltása 1609-ből: MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 9.

36 *Vasić*, 1967. 88–91. és 162–169. p.

udvari szolgálként alkalmazták, az itáliai államok pedig kereskedőgályáik evezőpadsorait igyekeztek velük megtölteni. A magyar hadszíntérről nyugatra irányuló keleti származású szolgák eladásában a XVII. század közepén a költő Zrínyi Miklós horvát bán is érdekelt volt. Mivel az ilyen tevékenységet — állítása szerint — senki sem tiltotta, jelentős haszna származott abból, hogy a muraközi katonái által elfogott törökök egy részét rendszeresen és tekintélyes áron adta el Velence városának.³⁷ A boszniai, montenegrói és albániai legények és gyermekek kereskedelmét ugyanakkor — főleg ragúzai, cattarói és fiumei kapcsolatain keresztül — a városköztársaság már a XV. századtól egyre jelentősebb mértékben támogatta, hiszen gályáira nagy tömegben volt szüksége olcsó munkaerőre. Többek között ez is szerepet játszott abban, hogy amikor csak lehetősége adódott, balkáni és elsősorban dalmáciai befolyását mindenáron igyekezett megőrizni, sőt tovább növelni.³⁸

Noha a hitetlen ifjakkal való kereskedelem — miként arra Zrínyi hivatkozott — a királyi rendeletekkel és az ország törvényeivel valóban nem, pusztán a keresztény szellemiséggel ellenkezett, ugyanakkor a keresztény gyermekek eladását már az idézett 1567. évi 30. dekrétum a karóba húzás büntetésével tiltotta meg. Ennek hatására általános szokássá vált, hogy az ilyen bünt elkövetőket pribékeknek titulálták és kíméletlenül halálra ítélték. „*Nálunk tiltva van, hogy egyik keresztény a másikat eladja. Az ilyen embert mi pribékeknek tekintenők és halálra ítélnők*” — állították 1677-ben Ali érsekújvári agának azok a bakabányai polgárok, akiket Újbánya városa küldött egy vizsgálat lefolytatására két üvegkereskedő polgártársuk ügyében. Történt ugyanis, hogy négy esztendővel korábban a kereskedők áruik eladása céljából Budára utaztak, és ott bizonyos számú üvegért egy rác embertől egy fiút vásároltak, pontosabban cseréltek el. Miután a legény Esztergomból nem volt hajlandó velük a királyság területére utazni, bizonyos portékáért (só, selyem és patyolat), miként maguk állították, pusztán ajándékért, továbbadták őt Ali akkor még esztergomi főtisztnek. Az aga később egy belgrádi rácnak adta el a fiút, aki azonban

37 „*Nulla prohibitio a Sua Maiestate, nostro clementissimo domino, super tali negotio extet.*” ÖStA HHStA Hungarica, Misc. Fasc. 426. Konv. C. fol. 188–189. Sajtó alatt levő kiadása: Tusor, 1997. A XVII. század közepén olyan esetekről is tudunk, amikor az Erdődyek és a Batthyányak halálra ítélt keresztény rabjaikat is itáliai emberkereskedőknek adták el. Takáts, 1926. 295–296. p.

38 Živković, 1976. 51–58. p. és Solovjev, 1946. 153–157. p. 1661-ből közli egy főként genovai kapitányok által továbbított rabszállítmány névjegyzékét is. Uo. 158–162. p.: N° II. Vö. még Klen, 1976–1977. 203–206. p. A horvátországi és dalmáciai emberkereskedelemre és rabtartásra vonatkozóan számos remek horvát nyelvű iratot adott ki, főleg a XVII. századból: Rački, 1879–1880. passim.

legújabb gazdájától megszökött, mire az utóbbi Alitól, ő pedig a két üvegkereskedőtől követelte az „ajándék” díját.³⁹ Erre azután Újbánya az alsó-magyarországi bányavárosok bevonásával vizsgálatot rendelt el, melynek során maga Ali tett esküt, hogy „*a fiút becsülettel megvette*”. Vallomása és más esztergomiak tanúságtétele alapján azután az ügyész az 1567. évi 30. törvénycikk alapján kérte a bíróságtól az egyik kereskedő, korábban városi tanácsstag megbüntetését; a másik ugyanis még időben kereket oldott. A tettet beismerő polgárt a bányavárosok törvényszéke végül fővesztésre ítélte. A dekrétum által kimondott karóba húzás büntetését azért enyhítette a törvényszék, mert a kereskedő — a martalóccokkal és pribékekkel ellentétben — nem rabolta, pusztán vásárolta, majd eladta a fiút.⁴⁰ Nála kegyetlenebb halálbüntetést vetett ki a tizenhárom szepesi város bírósága a XVI. század második felében arra a Gömör megyei emberre, aki a füleki bég fogságában nyomorgó feleségének sarcát egy általa elfogott korompai fiúnak a török számára történt eladásával csökkentette. S noha az ember végsőkéig tagadta tettet, több tanú minden kétséget kizáróan igazolta bűnösségét, mire a bíróság „*zum abschewlichen exempel*” felnégyelésre ítélte.⁴¹

Az 1683-ban kezdődő visszafoglaló háború idején azután számos magyar és német főtiszt, illetve nemesember meggazdagodásának különleges útját jelentette a rabságba esett törökökkel való kereskedelem. A Mohács utáni néhány évtized távolsági emberkereskedelmének haszonélvezői, illetve szenvedői másfél évszázad múlva tehát — jóllehet először és utoljára — valóban szerepet cseréltek. Most a keresztény fél csapatai nyomultak rohamosan előre, és az ellenséges terület várainak elfoglalása közben, illetve a győztes csatákat követően jelentős számú török és tatár rabot ejtettek. Batthyány Kristóf dunántúli kerületi és Kanizsával szembeni végvidéki főkapitánynak például 1684-ben azt jelentették Győrből, hogy „*hozton hozzák az török rabokat. Már hétszáznál több vagyon s ma még ötszázat várunk! Majd többen lesznek magunknál!*” A háború közepette azonban csak korlátozott számban, elsősorban a legelőkkel foglyok esetében volt remény és lehetőség váltságdíjért való értékesítésükre, hiszen egyrészt a sarcért való koldulás megold-

39 A belgrádi rác azért követelhetette vissza kádija előtt Alitól a fiú árát, mert a legény már török lévén, őt Ali nem adhatta volna el. Az iszlám vallásjog ugyanis — a keresztényekre vonatkozó diétai határozathoz és szokásjoghoz hasonlóan — tiltotta, hogy muszlimot rabszolgává tegyenek vagy eladjanak. Erre l. *Fodor*, 1996. 133. p.

40 *Relković*, 1910. 113–121. p. Az idézetek: 119. p. Ugyanő említ egy esetet 1629-ből, amikor egy újbányai polgárt, aki az esztergomi törököknek öt fiút és egy leányt adott el, bűnéért kíméletlenül karóba húzták. 113. p.

41 *Förster*, 1918. 153–157. p.

hatatlan volt, másrészt a váltságdíjukat hozókat gyakorta éppen a keresztény csapatok rabolták ki. Minden török rab mellé pedig a Haditanács sem rendelhetett külön kíséretet. Továbbá, mivel eltartásuk nagy nehézségeket okozott, a mezei hadak kapitányai és a foglyokat a katonáktól jelentős számban és olcsón felvásárló császári kincstár⁴² minél gyorsabban, ugyanakkor minél tekintélyesebb haszonnal igyekezett rajtuk túladni. Jelentős részüket magyar (főleg győri, komáromi, csáktornyai), illetve német kereskedők már a hadszíntéren felvásárolták. Az asszonyokat és a gyermekeket azután az osztrák, német és cseh főnemesi udvarok megbízottainak adták el, míg a fiatal legényeket és férfiakat főként az itáliai államok (Velence, Firenze stb.) olcsó gályarabokra éhes kereskedői vásárolták fel, igen jelentős haszonnal.⁴³

3. Rabkereskedelem és emberrablás — váltságdíjért

A sarcért folytatott határ menti török–magyar rabkereskedelem és rabtartás igazi virágkorát a két nagy török háború közötti XVII. századi hosszú békeidőszakban élte. Sőt — úgy tűnik — a rabszerzés ezen formája a tizenöt éves háború teremtette megromlott közállapotok közepette hasonlóan jövedelmező üzletággá vált, mint a XVI. század első felének török vagy a visszafoglaló háború keresztény távolsági emberkereskedelme. Az állandó hadjáratok miatt földönfutóvá vált társadalmi csoportoknak, a „militarizálódott” mezővárosok és településrendszer lakóinak és nem utolsósorban a „se zsoldot, se posztót” nem élvező végváriaknak a soraiban nem volt nehéz olyan katonáskodó elemekre találni, akik a portyákkal együtt járó rabejtést, sőt a mások által fizetett emberrablást már-már foglalkozásként űzték. Aligha értékelhető ugyanis másként az a különleges szerződés, melyet 1655 nyarán Toldy Márton Veszprém vármegye esküdte kötött a veszprémi végvár vitézeivel, miszerint ha „*Isten szerencsét ad nekik és az én jószágomból* [ti. Tolna megyei birto-

42 Ezeket a rabokat császári vagy kamarai törököknek (*Kameraltürken*) hívták, és igen alacsony áron vásárolták fel őket az eltartásukra és őrzésükre képtelen katonáktól.

43 *Takáts*, 1917/2. 322–334. p. Az idézet: 323. p. A győri kereskedők közül a forrásokban gyakran bukkan fel a „*sido szokasu*” Fördös Mihály neve. *Lengyel–Lovas*, 1939. 40–41. p.: N° 9–10. és *Jenei*, 1972. 207–208. p.: N° 35. Vö. még a Buda visszafoglalását követően a katonáknak szétosztott foglyokra: *Némethy*, 1877. 139–140. p. *Takáts* törökpárti szemléletét tükrözi, hogy míg az oszmán rabokkal való XVII. század végi emberkereskedelem bemutatásának sírásra fakasztó tanulmányt szentelt, a megelőző század első felének fordított előjelű jelenségéről teljességgel megfeledkezett. Pedig csakis mindkettő ismeretében alkothatunk reális képet törökkori rabkereskedelmünk különböző korszakbeli jellegzetességeiről.

kairól], kiket nevezett szerént nekik adtam, vagy embert, vagy marhát, vagy lovat, vagy készpénzt hozhatnak, mindennek fele a vitézeké, fele pedig enyim legyen. És ha a vitézeknek kedvek lenne reá, hogy a nyargalópénzt fölvennék, megadván a nyargalópénzt nekik, a rabok enyimek legyenek. Főmállván ez a condicio [feltétel], hogy a raboknak a javát ki ne válogassák, hanem ide fölhozzák, és Isten szerént két felé oszolják.”⁴⁴

A keresztény fél ilyen emberrabló katonáskodó elemihez hasonlóan ugyanebben az időben a török oldalon az egyre fogyatkozó martalócok mellé elsősorban a pribékek sorakoztak fel. Ekkor azonban már nem a távoli rabszolgapiacok ellátásában, hanem a sarcért folytatott emberrabló akciókban vállaltak együttesen komoly szerepet. S noha a török félhez átállt, és főként emberrablásból, illetve fosztogatásból élő pribékek megbüntetését a kapitányi utasítások szigorúan előírták, mégis nem kevés gazember választotta a meggazdagodás ezen útját. Amennyiben keresztény kézre kerültek, kétféle sor várt rájuk. Ha a kapitányok valóban szigorúan jártak el, akkor a Hármaskönyv I. részének 15. címe⁴⁵ alapján — az 1665-ben a felső-magyarországi hadiszéken elítélt nemes Soltész Pálhoz hasonlóan, aki „*maga jóakarattjából, nem kényszeretésből kereszténységet elhagyván török pribékké lett [és azután] ide ki más pribékekkel járván, keresztényeket fogdosván, Egerben hordotta*” — a pribékek a kegyetlen tortúrát követően nem kerültek el a nekik járó, szokott büntetést, a karóba húzást.⁴⁶ Amennyiben azonban a főtiszteknek sikerült velük megegyezni, hogy a jövőben emberrabló tevékenységükkel felhagynak, és pusztán mint informátorok — ténylegesen inkább mint kettős kémek — működnek, szabadságukat visszanyerhették. Az uralkodó ugyan egy-egy pribék kivégzéséért a kapitányoknak 24–30 forintnyi kincstári kárpótlást ígért,⁴⁷ ők azoknak mégis gya-

44 MOL P 1754 Fördös cs. lt. Tétel 59. fol. 5. A sarcért folytatott illetén emberrablás méreteiről remekül tanúskodik az a kárjegyzék is, amelynek adatai szerint 1633 és 1649 között a török végváriak pusztán a Kanizsával szembeni végeken 4207 embert vittek el vagy vágtak le, miközben 4760 marhát hajtottak el. Ugyanakkor ez idő alatt „pusztán” 66 házat égettek fel. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 230. fol. 173. Az oszmán martalócok ember- és gyermekrabló tevékenységére l. még: *Ráth*, 1860. passim.

45 A Tripartitum ezen cikkelye a tolvajok büntetését akasztással, a rablóké pedig karóba húzással vagy kerékbe töréssel írta elő. *Werbőczy*, 1990. 86–87. p.

46 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa. Vö. még *Dongó*, 1915. 263–266. p.: N° XLIX.

47 *Takáts*, 1915/2. 310–311. p. A fentiek értelmében a pribékeket *Takáts Sándor* elképzelésével ellentétben és *Szakály Ferenc* újabb megállapításával megegyezően elsődlegesen inkább emberrabló és fosztogató elemeknek, mint „hivatásos” kémeknek kell tartanunk. *Szakály*, 1995. 260. p.: 227. jegyz.

korta megkegyelmeztek, hogy azután az általuk nyújtott információk alapján induljanak portyára jóval jelentősebb haszon reményében.

A határ menti rabkereskedelemben rejlő lehetőségeket tehát aligha bizonyítja jobban más, minthogy a váltságdíjért folytatott emberkereskedelem, sőt emberablás a XVII. században az oszmán–magyar végeken ilyenén formákat és méreteket öltött. Ugyanekkor ennek a jelenségnek a XVI. századi kezdeteit jelzi, hogy a Batthyányak ekkor évente már több tízezer forintnyi sarcot vetettek ki rabjaikra — noha tudjuk, hogy ez teljességgel sohasem, csak részleteiben folyt be kincstárunkba.⁴⁸ Sőt a sok rab elhelyezése és élelmezése néhány évtizeddel később néha már komoly problémát okozott a németújvári porkoláboknak, pedig a vár tömlőcei mellett gyakran annak számos egyéb helyiségébe (uraim háza, kenyérszító ház mellett való káposztás ház) is kalodákat állítottak fel a rabok számára.⁴⁹ Végül ugyancsak ennek a folyamatnak XVII. század közepi virágkoráról tanúskodik a következő táblázat, amely a hódoltság legjelentősebb börtönében, a budai Csonkatoronyban (törökös latinsággal *carcer Budimensis*, latinul *turris, quem Csonka seu curtam et intectam vocant*, németül *gestutzter Turm*, törökül *Kula*⁵⁰) sínylődő keresztény rabok létszámadatairól nyújt tájékoztatást.⁵¹

48 Varga J., 1991. 126. p. Néhány hasonló, főleg szlávón példa: *Vilfan*, 1971. 183–192. p. A törökök számára hasonlóképpen igen jövedelmező üzletággá fejlődött a sarcért folytatott rabkereskedelem. 1644 és 1647 között például több mint 64 600 forintra rúgott pusztán a Kanizsával szembeni végvárból elhurcolt 178 keresztény katona készpénz-váltságdíja. Varga J., 1991. 133. p.: 40. jegyz.

49 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 223., 41 225. és 41 258. Vö. még *Kárffy*, 1912. 473. p.: N^o I. (1563)

50 Az említés sorrendjében: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9294., *Szakály*, 1995. 277. p.: 283. jegyz., *Lukinich*, 1923. 120. p. és MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9290., 9305., 26 681., 31 526. és 48 556., ill. *Hornyik*, 1861. 399. p.: N° 168.

51 A táblázat adatait — időrendben haladva — az alábbi missilisek alapján állítottam össze: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9277., 9282., 9284., 50 740., 7763., 9289., 9292., 9297–9298., 9302. és 9305. és *Nagy Im.*, 1868. 661–662. p., ill. *Fekete*, 1944. 161. p. Vö. Eger várában 1687-ben mintegy 300, Székesfehérvárott pedig 1679-ben 70 keresztény raboskodott. *Izsépy*, 1974. 159. p. és *Jenei*, 1972. 206. p.: N° 34/a.

időpont	a rabok létszáma
1636	57
1650	107
1652. szeptember 8.	45
1652. hónap nélkül 27.	40
1654. hónap nélkül 23.	116
1657. június 14.	224
1657. október 4.	220
1658	180
1661	235

II. A határ menti rabtartás szokásai a hódoltság korában

Miután a fentiekben igyekeztünk bemutatni a törökkori oszmán–magyar rabke-rekedelem különböző korszakokra jellemző gyakorlatának főbb jellegzetességeit, az alábbiakban — elsősorban a Batthyány és a Csáky család levéltáraiban fennmaradt több száz darabra rúgó rab- és porkoláb-levelezés alapján⁵² — a váltságdíjért folytatott rabtartással kapcsolatos török–magyar végvári szokásokat vesszük szám-ba, amelyek a XV. századtól kezdődően alakultak ki és forrtak egységes rendszerré a hódoltság utolsó évszázadára.

1. Rabszerzés és „kótyavetye”

Békeidőszakban a rabszerzésre a legkiválóbb alkalmat az ellenséges terület adóztatására, kirablására és a lakosság marháinak, lovainak elhajtására szolgáló portyák kínálták. Ezek gyakorlatát és mechanizmusát már meglehetősen jól ismer-jük,⁵³ mégis előfordul a korabeli forrásokban egy olyan kifejezéssel illetett akció,

52 A Csáky levéltárban fennmaradt missiliseket nagyrészt feldolgozta: *Izsépy*, 1970. és *Izsépy*, 1974. A Batthyányak archívumában őrzött példányok jelentőségére: *Kubinyi*, 1958. 523. p.: 20. jegyz. és *Szakály*, 1987. 57. p. Ehhez mérhető kiadott forrásanyag a Sziszek környéki horvát területek rabtartására vonatkozóan: *Rački*, 1879–1880.

53 *Takáts*, 1915/3. és újabb *Gecsenyi*, 1994.

mely mindenképpen magyarázatra szorul — már csak azért is, hiszen tágabb értelemben a rabejtés szokásrendszeréhez tartozott. A latinul „*expansis vexillis*” vagy ennek szűkszavúbb és kevésbé kifejező török megfelelőjével („*bayraklar ile*”, „*ve bayrak, ve borular ile*”), azaz korabeli magyar fordulattal a „*megeresztett zászlókkal*” jellemzett csatázások voltak ugyanis a legalkalmasabbak nagyobb számú rab ejtésére és jelentősebb zsákmány szerzésére.⁵⁴ Ezek során, legyenek a portyázók akár törökök, akár magyarok, zászlót bontva és azok alatt felvonulva, ellenséges céljaikat nem palástolva, nyíltan és nagy számban indultak a szembenálló fél országrészének kirablására. Akcióik tehát már túlléptek a közönséges portyákon, azaz a békeszerződéses nyílt megszegésével fenyegető vállalkozások voltak — miként ezt Sahin Haszán kanizsai beglerbég egyik Batthyány Ádámhoz írott panaszelevelében oly szemléletesen előadta: „*Mi az két hatalmas császárok elvégzett szent békeességét igazán tartjuk, azután is megtartjuk, de az nagyságtok részéről való nagyságos urak és az végbeli kapitányok nem tartják Nagyobb bizonyágnak okáért: az kisebbik Zrényi úr [Zrínyi Péter] varasdi generál úrral [Georg Ludwig Graf zu Schwarzenberg] sípjaival, dobjaival, zászlóival, sok haddal, néppel váraink alá kijövéen, embereinket elfogván, az ő tömlöcökben vannak.*”⁵⁵

A portyák során fogságba esett keresztény vagy török alattvalók, illetve végvári katonák az ellenséges fél birodalmának különböző börtöneibe kerültek. Sorsuk alakulását elsősorban származásuk, a katonai hierarchiában betöltött szerepük és ismertségük határozta meg. Mindezek alapján ugyanis mind az oszmánok, mind a keresztények többféle rabtípus különböztetnek meg.⁵⁶ Az úgynevezett főrabok közé a magyar fél részéről elsősorban a fő- és közép-, esetleg kisnemesi családok tagjai (például Bebek Ferenc vagy Wathay Ferenc), illetve a magasabb rangú katonai tisztségviselők (a végvidéki generálisok, várkapitányok és főtisztok, például Krusith János bányavárosi fő- és Sárközy Mihály ajnácskői kapitány), továbbá a „politikai foglyok” (miként Török Bálint vagy Majláth István) tartoztak. Ők a szultánnak küldött ajándékként — ténylegesen a magyar hadszíntéren az ötöd helyébe,

54 Damásd, 1640 — „*Budenses, Vaczienses et Wisegradienses Turcae expansis vexillis oppugnare tentarunt praesidium ...*” MOL A 97 Hung. et Trans. C/ Ráczy Károly hagyaték 22. cs. fol. 116. A török példák egy 1644 körül készült kárjegyzékben Putnok és Simontornya vidéke kapcsán: Fekete, 1932. 138–139. p.: N° 45. és Kiskomárom, 1644 — „*az kanizsai törökök több végbeli törökökkel együtt négy megeresztett zászlóval az vár alá jüttek ...*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 101. Vö. még Egervár, 1637 — „*Az Vár alá jövéen megeresztett zászlókkal, negyedfélszázan lévén és az várat reánk ostromlották.*” Uo. N° 21. fol. 3.

55 Uo. N° 75/c.

56 Ezekre Takáts adatai mellett l. Tardy, 1977. 27–28. p.

illetve mellé lépő adóként — mint a „császár rabjai” főként Konstantinápolyba, avagy néha valamelyik magyarországi beglerbégi tömlöcébe, mindenekelőtt a budai Csonkatoronyba kerültek. A szultáni fővárosban a hódoltság első évszázadában az északi városrész, Galata úgynevezett Fekete Tornyában (törökül Galata kulesi, magyarul „*galathay nagy thorom, konstantynapolij ellenebe*”, illetve „*az Fekete tenger mellett az Fekete Toronij, Constantinapolion keouwll ... Galatha Varasaban*” és latinul „*turris Maris Nigri*”⁵⁷), illetve a szorosok védelmére Hódító Mehmed szultán által épített Rumeli hisariban raboskodtak, melyet a keresztény rabok levelekben általában Újvárként emlegettek (egyéb török nevei: Yeni hisar, illetve torzulva „*Jaynyzzar*”, vagy Boğaz kesen, magyarul „*Az Bokoz keze neu torom Az Fekete tenger parton*” és latinul „*castellum novum non procul a Constantinopoli*”, „*novum castrum penes Nykra mare*” vagy „*turris Bokoz-Kezy penes Nykra mare*”⁵⁸). Mindemellett őriztek még rabokat az ugyancsak Galatában található Szent Pál börtönben („*des Turckhischen Khaysers gefenckhnuss zu Sanndt Pauls, Zu Galattha*”⁵⁹) és tartottak már a XVI. században is főként „politikai foglyokat” az Isztambul délnyugati határában fekvő, nevezetes Héttoronyban (Jedikule/Jedikula, németesen „*Schloss Jedi Kula oder Siben Thürn*”⁶⁰). Az utóbbi azonban ebben az időben még elsősorban nem börtönként, hanem szultáni kincstárként működött, és pusztán a következő száz esztendőben vált a keresztény rabok hírhedt tömlöcévé. Ugyanekkor már a szultáni arzenál olaszosan Bagnoként emlegetett Baba Dzsáfer börtönében (törökül Baba Cafer zindani) is találunk magyar rabokat.⁶¹ Az

57 Az említés sorrendjében: Istanbul, 1993. 1214/120. és 151. p.; 1556 — MOL E 185 Nádasdy cs. lt. Sennyey György levele Nádasdy Tamáshoz. 1556. október 18., Konstantinápoly; 1604 — Nagy L., 1976. I. köt. 4. p. és 1562 — Takáts, 1915/1. 176. p.

58 A különféle török elnevezésekre: Istanbul, 1993. 1214/44. p.; az 1550. évi torzult alak — Pray, 1806. 203–204. p.: N° 89. Idézte: Bessenyei, 1994. XLIII. p.: 223. jegyz.; 1563 — MOL P 707 Zichy cs. lt. N° 8375. (Bebek György ismeretlen és kiadatlan levele fogságából!); 1545 — Takáts, 1915/1. 171. p.: 3. jegyz.; 1562 — Takáts, 1907. 432. p.: 4. jegyz. és 1563 — Uo.

59 1563-ban Schreiber Farkas raboskodott itt: Hurmuzaki, 1891. 468–472. p.: N^o CCCCXXIX. Schreiber fogságára I. újabban: Szakály, 1995. 87–88. p.

60 Lukinich, 1923. 199. p. Hans Dernschwam beszámolója szerint a XVI. század közepén egy ideig itt őrizték Török Bálintot, Majláth Istvánt és Móré Lászlót, noha ugyanekkor „Galatában, a tengerparti toronyban” is sok keresztény rabot tartottak. Tardy, 1984. 202. és 244. p.

61 „*Sein wir unterhalb des Arsenal's ausgesetzt und in die aldaige kays. gemeine Gefünfgnus, Bagno genandt, welches in 2 Theil getheilt, nämlich der Russen, und Frenken Bagno, worin über 2000 und mehrers Gefangene sih befinden, geführt.*” (1663) Lukinich, 1923. 187–189. és 209–210. p.: N° 1. és Takáts, 1907. 418. p.

innen való szabadulásra — a hódoltsági török börtönökkel ellentétben — a főraboknak éppen előkelő származásuk miatt, vagy különleges politikai okokból, gyakran igen csekély reményük volt. Ha pedig az alább említendő „közönséges” rabok közül került valaki Isztambulba, ritkán zárták az óriási váltságdíjak reményében tartottak közé, inkább azonnal eladták rabszolgának vagy gályarabnak.⁶²

Mindezek ismeretében teljességgel érthető, miért rettegtek a keresztény rabok a szultáni fővárosba szállítástól olyannyira, miként a Magasiból (Vas m.) származó és a budai Csonkatoronyban nyomorgó Horvát Gyurka, aki saját halálát híresztelte és nevét letagadva Nagy Gergelynek adta ki magát, hogy így kerülje el Konstantinápolyba küldését.⁶³ Mindezzel a török rabtartók is tisztában voltak, s gyakorta kihasználták a kedvező alkalmat, hogy az alacsony sarcot ígérő rabot Isztambulba szállításának megemlékezésével bírják rá magasabb váltságdíj ajánlására.⁶⁴ De nem volt ez másként a keresztény fél börtöneiben sem, ahol szintén előfordult, hogy ha a rabtartó nem elégedett meg a fogoly által felajánlott sarccal, akkor Bécsbe küldéssel fenyegette meg.⁶⁵ Onnan pedig az út ritkán vezetett vissza az oszmán birodalomba. A Habsburg fővárosba szállított török foglyok ugyanis előbb-utóbb valamelyik császári főméltóság udvari szolgálóinak sorában vagy egy itáliai kereskedőgálya mélyén találták magukat.

A török „császár rabjaihoz” hasonlóan a magyar királyok udvarának börtönébe is a jelentősebb oszmán katonai tisztségviselők kerültek. Az uralkodói fizetésért szolgáló végvidéki főkapitányok számára ugyanis már az 1560-as évektől szigorúan előírták, hogy ha „Istennek engedelmeiből, ha mi prédát kaphatnak a vitézek az ellenségtől csatázó időben, amikor a kijárás vagy csatázás szabados lészen, tartozzék azt [a főkapitány] a vitézek köziben a régi szokás szerint egyenlőképpen felosztani, megelégedvén maga az honoráriumban neki adandó illendő ajándékkal,

62 A komáromi naszádosokkal kapcsolatban ilyen esetekre kiváló példákkal szolgál a XVI. századból: Takáts, 1909. 42–43. p.

63 Batthyány Ádámhoz frott leveleiben azonban rendes nevén nevezte magát. Mindez arra utal, hogy a rabok leveleit török fogvatartóik nem mindig „cenzúrázták”. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 20 020–20 021. Vö. még: Egy németújvári török rab 1646-ban hasonlóképpen mesterkedett, midőn „nevét hol Ibrahimnak, hol Omernak mondja, tétováz beszédében.” Uo. N° 41 244.

64 Kanizsa (1634) Uo. N° 23 882. Eger várában 1658-ban egy kibocsátott rab szökését követően néhány társát valóban Törökországba szállították, hogy a többieket így bírják rá magasabb sarc ajánlására és kezesség vállalására. Izsépy, 1974. 162. p.

65 „Ijesztettük azzal is, hogy Bécs felé küldjük” — írják Batthyány Ádámnak németújvári porkolábjai 1649-ben. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 219.

mi számunkra tartván a basákat, bégeket és agákat, ha kiket foghatnak.”⁶⁶ Ali koppányi bég ezen előírásnak megfelelően került 1583-ban a veszprémi és palotai katonák nyereségéből Rudolf király birtokába, aki azután tüstént eladományozta kedvelt hívének, Leonhard von Harrach főudvarmesternek.⁶⁷ A magyar végváriak soraiban — miként török társaikéban — sem okozott lelkesedést, hogy császáraik a legelőkelőbb foglyokat, mintegy a nekik járó ajándékként, azaz de facto valamiféle rabadóként maguknak követelték. Sőt előfordult — például 1587-ben mind a koppányi, mind a kacorlaci vállalkozást követően —, hogy a vitézek megtagadták az uralkodó előírását, és panaszt tettek az értékeőbb rabok Bécsbe történő felküldésével kapcsolatban.⁶⁸ Kérelmeik azonban nem jártak eredménnyel. Ekként pusztán azzal próbálkozhattak, hogy eltitkolták a rabságba ejtett előkelőbb török főtiszteket; noha ezen cselekedetük sem kecsegtetett sok sikerrel, hiszen az oszmán vezetés mindig a bécsi udvarhoz vagy a Haditanácshoz — és nem hozzájuk — fordult egy-egy tekintélyesebb pasa vagy bég kiszabadítása ügyében.

A főrabok helyett a török és magyar végváriak számára ezért az igazi nyereséget az úgynevezett „közönséges” rabok jelentették. Közéjük a keresztény fél részéről főleg a csekély vagyonnal rendelkező kismemeseket, illetve mindkét oldalon az alacsonyabb rangú végvári tiszteket (alkapitányok, hadnagyok, vajdák, tizedesek, illetve alajbégek, odabasák, agák) és az egyszerű közkatonákat értették. Őket csak az említett különleges esetekben hurcolták a két birodalom fővárosába, így többnyire a szomszédos vilájetek és szandzsákok, illetve végvidéki főkapitányságok várainak börtöneibe kerültek, hogy azután gyakorta sok esztendő s rabság után tér-

66 Ugyanez a szokás Erdélyben is életben volt, miként azt 1621-ben maga Bethlen Gábor fejedelem adta tudomására Thurzó Imrénnek: „*Ab antiquis ez volt az szokás és írott vitézlő törvény, hogy minden főrab az fejedelemé, valamelyet az fizetett hadak fognak, kik fejedelem fizetésén vannak.*” *Takáts*, 1917/1. 147. p. A Batthyány Ádám számára készült korabeli magyar nyelvű fordítás dunántúli kerületi főkapitányi utasításáról: MOL P 1315 Batthyány cs. lt., Batthyány I. Ádám, Másolati könyv b. 66. p. (1633) Az általam ismert legkorábbi latin nyelvű adat Forgách Simon bányavidéki főkapitány 1569. október 26-án kelt utasításából: „*Proinde supremus noster capitaneus milites suis manubiis (Passis tamen, Zansakis et Beghis Turcicis exceptis, quos nobis reservamus) pro militari in Hungaria diu iam observata consuetudine frui sinat et humaniter eos tractet, contentus nimirum, si ei honestum munus de qualibet praeda ab hostibus reportata impartietur.*” ÖStA FHKA HKA HFU RN 21. 1570. Aug. fol. 100–108.

67 Szakály, 1973. 38–39. p.

68 A koppányi Redzseb bég kiadásának megtagadására: *Takáts*, 1928. 314–317. p. és Szakály, 1973. 46. p. A Kacorlak–Sárkányszigetnél elfogott két bégnék a zsoldfizetés elmaradása indokával történő megtartására: *Takáts*, 1917/1. 172. p.

hessenek vissza szülőföldjükre busás haszonhoz juttatva tulajdonosaikat. Számuk a főrabokéhoz viszonyítva igen jelentős volt — elég ehhez pusztán a Csonkatorony keresztény rabjainak a fenti táblázatban közölt adatait szemügyre vennünk —, így a XVII. századra a válságdíjért folytatott rabkereskedelem valóban komoly üzletággá fejlődött.

A magyar hadszíntéren rabságba esettek harmadik nagy csoportját mindkét fél részéről azok a parasztok vagy soraikból kikerült végváriak alkották, akiket a maratócok és tatárok — miként említettük, főként a XVI. század első felében és a nagyobb hadjáratok időszakában —, illetve a visszafoglaló háború idején a császári csapatok katonái nem válságdíj reményében, hanem a konstantinápolyi emberpiacokon, illetve a német és olasz kereskedőknek való eladás céljából tömegesen hurcoltak el. A szerájokból, főnemesi udvarokból és a gályákról való szabadulásra számukra csak isteni segítséggel lehetett remény. Mégis voltak, akik ismét viszontlátták szülőföldjüket, miként a lepantói csatából megmenekült keresztény gályarabok⁶⁹ vagy azok a tollforgatásban jártas deákok (például Magyarországi György barát, Georgievics Bertalan vagy Raszinyai Huszti György), akik szabadulásukat követően fantasztikus „élménybeszámolókkal” gazdagították a kor Európájának a barbár keletről való ismereteit.⁷⁰

A portyák során szerzett foglyokat a végváriak többféleképpen oszthatták szét. Előfordult — miként a veszprémi vitézek fent idézett esetében —, hogy a hódolt-sági terület magyar földesurával vagy kapitányukkal előzetesen vagy esetleg utólag egyezsége léptek, amely konkrétan szabályozta, miként részesülnek a rabokból.⁷¹ Amennyiben a portyázó csapat különböző végvárak legénységéből állt össze, és jelentős zsákmányt, illetve nagyszámú rabot ejtett, mindezek elosztására és értékesítésére a végváriak — korabeli kifejezéssel élve — „*kótyavetyét* (latinul *auctio*, németül *Beutverkaufung* vagy *Austeilung*) *hánytak*”, azaz a vállalkozásban való részvételük arányában szétosztották, illetve napjaink árvereseihez hasonló formában eladták a hadi nyereséget, a portékát, a barmokat, továbbá a vagyontárgynak számító rabokat.⁷² A zsákmány és a foglyok összeírását, értékük felbecslését, majd

69 Szakály, 1997.

70 Tardy, 1977. passim.

71 1647-ben a kiskomáromi gyalogok „*alkuvásban indultak kapitány urammal*”, melynek eredményeként sikerült rábírnuk, hogy a nyereségből 100 forint helyett elégedjen meg pusztán hatvannal. MTA Kt. Ms. 5301/7. Iványi, 1958. 47. p.

72 Ritkábban az is megtörtént, hogy kótyavetye nélkül pusztán „*lósámra*” vagy „*kardra*”, azaz az akcióban részt vevő egyes végvárak katonáinak arányában egyszerűen szétosztották a nyereséget. Varga J., 1981. 109. p.: 85. jegyz. és Takáts, 1907. 533. p.

eladásukat, illetve az ebből származó kótyavetyepénz (*Beutgeld*) szétosztását — néhány íródeák segítségével — a katonák által választott biztosok, a kótyavetyések (németül *Beutmeister*, latinul *licitator* vagy *persona auctionem curans*) vezették, akiket a korabeli bírói juramentumhoz több elemében hasonló eskü kötelezett feladatuk pártatlan végrehajtására.⁷³ Ugyanekkor minden végvári katona is hitére fogadta meg — miként az 1641. évi igali portyát⁷⁴ követően —, hogy „*Isten engem úgy segítsen, Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, egy bizony Isten. Miután fogva gróf Batthyány Ádám uram őnagysága mellett házamtul kiindultam az török ellenség ellen, valamit találtam, nyertem, avagy vontam, akár keresztényé lett légyen, s akár töröké vagy rácé, igazán előadom. Ha pedig valakinél másnál tudnék is valami nyereséget, azt is igazán megmondom.*”⁷⁵

A kótyavetye alkalmával az uralkodó idézett előírásának megfelelően („*megelégedvén maga az honoráriumban neki adandó illendő ajándékkal*”) a végvári sereg egy-egy értékesebb rabbal ajándékozta meg kapitányát, sőt különösen sikeres akció esetén a végvidék generálisát és uralkodóját is. Az „illendő ajándék” (*munus condicens* vagy *honestum*⁷⁶) nagyságát — amely legalább egy „legényrész”, azaz egy közkatona nyereségrésze volt⁷⁷ — azután egyes végvári kapitányok igyekeztek konkrétan meghatározni. Mindez arra a magánföldesúri seregeknél a XVI. század közepén már bevett szokásra volt visszavezethető, miszerint a katonaság feje és eltartója, azaz a földesúr, az elejtett rabokból azok harmadával, az úgynevezett

73 „*Isten engem úgy segítsen, Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság. Ebben az reám bízott mostani kótyavetyeségben igazán el járok, senkinek sem barátságát, sem atyafiúságát nem tekintem, hanem mindennemű marhát, az mint elkelhet, úgy adok el, annak az árát igazán beírom és egyaránt ki is osztom az én tehetségem szerint.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 51. fol. 10. A korabeli bírói esküre l. Kovács F., 1964. 95–120. p., Bónis-Kovács, 1961. és Pettkó, 1883. A kótyavetyések tiszteire l. még Takáts, 1910. 132. p.

74 Az igali portya tanulságainak részletes bemutatása: Fenyvesi, 1985. Itt szeretnék köszönetet mondani Fenyvesi Lászlónak, aki munkám során több adatot bocsátott önzetlenül rendelkezésemre.

75 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 51. fol. 10. Idézte: Varga J., 1981. 106. p.

76 Az előbbi kifejezés Bornemissza Imre 1573-ban kelt krasznahorkai kapitányi utasításában: MOL E 136 Div. instr. Tétel 7. fol. 540., az utóbbi pedig Forgách Simon bányavidéki generális 1569. évi instrukciójában: ÖStA FHKa HKA HFU RN 21. 1570. Aug. fol. 100–108.

77 A kiskomáromi katonák 1652 tavaszán kijelentették, hogy az uralkodó utasításának megfelelően a „tisztességes ajándékot” kapitányuknak eddig is mindig megadták és a jövőben is megadják: „*egy legén részszel tatozunk ű kegyelmének, ezet még ez ideig meg adtuk s talán többet is.*” MTA Kt. Ms. 5301/7. Iványi, 1958. 49. p. Vö. még ezzel kapcsolatban Varga J., 1981. 108–109. p.

harmaddal részesedett („*az urak, a kiknek váraik vannak és fizetett népet tartanak, a hadizsákmánynak egyharmadát kapják*”⁷⁸). Ezt katonáskodó alattvalóik természetesen nem tagadhatták meg. Másként fejlődött azonban a szokásjog ezen eleme a királyi végváriak esetében.

Miután az uralkodó és a véghelyek kapitányai a XVI. század közepén felismerték, hogy a harmadadás szokását érdemes a királyi végváriak kialakulóban levő szokásrendszerében is meghonosítani, erre a törökkor folyamán több ízben kísérletet tettek. Mindez az oszmán ötdhöz hasonló állami adó bevezetését jelentette volna. Ez ellen a „vitélző nép” tagjai mindannyiszor hevesen tiltakoztak, hiszen kollektív jogaik és kiváltságaik egyik legfontosabb eleme — az önálló igazságszolgáltatás mellett — éppen a földesúri és állami adózás alóli mentesség volt.⁷⁹ A Haditanács így célszerűbbnek látta az állandó konfliktusok elkerülését és a XVI. század második felétől egyébként is kénytelen volt végleg lemondani a harmad követeléséről, hiszen zavartalanul sohasem tudta biztosítani a vitélző katonaság fizetését. A bécsi katonai vezetés ezután megelégedett azzal, hogy a kapitányi utasításoknak megfelelően az uralkodónak csak a főrabok, a végvárak parancsnokainak pedig pusztán ajándékok jártak. Ugyanakkor a magánföldesúri seregek fizetett katonáinak, illetve a hajdútelepek lakóinak körében még a hódoltság második évszázadában is szokásban maradt a harmadadás kötelezettsége. Az utóbbiak körében azonban csak azon esetekben, amikor nem kiváltságaik fejében, hanem hadrakelés idején uruk hópénzéért teljesítettek szolgálatot.⁸⁰

A zsákmány és a rabok elosztásának módja a XVI–XVII. század folyamán tehát

78 *Takáts*, 1917/1. 146. p. Vö. még 1566-ból: *Kárffy*, 1912. 473–474. p.: N° II–III. Jellemző, hogy *Takáts* a harmaddal kapcsolatban is pusztán „odadobált” néhány adatot, a jelenség egészének elemzését azonban gondosan elkerülte.

79 *Pálffy*, 1995. 71–72. p.

80 Hernádnémeti — 1630, Rákóczi György: „*Ha pedig a felül megnevezett két hónap alatt [ameddig fizetés nélkül kötelesek szolgálni] valami nyereséget adna isten, abból nekünk semmi részt ne tartozzanak adni, hanem amikor hópénzünket felveszik és valami nyereségük lenne, a régi vitélző rendtartás és törvény szerint kívánunk abból illendő részt, úgymint harmadát.*” *Dankó*, 1991. 22. p. és *Szendrey*, 1971. 233. p.: N° 6. Vö. még a földesúrnak járó harmadra vagy néha csak ajándékra: Fehértó és Bekény — 1632, Rákóczi Pál: „*Isten szerencsét adván nékiet tartozzanak az nyeresegbül, hól Törököt, hül Bullyát, vagy egyéb Tisztességhez ajándékot, kire az ott való hittes Kapitánynak legyen gondgya, hogy nekünk bé szolgálhattassa.*” Uo. 239240. p.: N° 9., Lúci — 1642, I. Rákóczi György: „*A két hónap alatt, amíg a maguk költségén szolgálnak, valami szerencsét isten ad, az a maguké legyen, nekünk semmit ne adjanak kedvük ellen. De amikor hópénzünkön lesznek, valami jó szerencséjük leszen, a régi vitélző rendtartás szerint, mindennek a harmad részét nekünk adják.*” Uo. 252. p.: N° 18.

gyakorta vita tárgyát képezte. A kérdés jelentőségét kiválóan érzékelteti, hogy 1647 júliusában Batthyány Ádám Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány Körmentre összehívott hadiszéke („*sedes judiciaria Adami de Battyán ratione confiniarum Canisae oppositorum*”) megvitatta a problémát, és vele kapcsolatban külön határozatokat (*statutum*) hozott.⁸¹ A régi szokásokra hivatkozva megerősítették, hogy a királyi végváriak a nyereség nagyságának megfelelően pusztán „tisztesleges ajándékkal” „és az harmad adással nem” tartoznak kapitányuknak. Minderre azért volt szükség, mert néhány várparancsnok — például a kiskomáromi tisztet 1636-tól 1648-ig viselő Bessenyei István⁸² — visszaélve hatalmával, a harmadot az uralkodói zsoldért szolgálókon akár erővel is behajtotta. A familiárisokra vonatkozóan ugyanakkor a hadiszék bírái a korábbi gyakorlatot, azaz a harmadadás kötelezettségét hagyták érvényben. („*Hanem ha kinek maga szolgálja lenne köztök [ti. a nyereséget hozók között], annak rendi az régi szokás szerént observáltatik.*”) Emellett megállapították, hogy a hadi nyereségből a kótyavetye során az egyes várak őrségei létszámuk arányában részesednek, azok azonban, akik „*másoktól adatott hírre*” menve szereznek zsákmányt, személyenként csak fél részt kapnak. Továbbá azt is kimondták, hogy azoknak a katonáknak, akik a portyáról török fejet hoznak vagy rabot fognak, a kótyavetyéből őket illető rendes részen kívül a nyereségből még külön három forint jár.⁸³ Velük ellentétben a lármára és a társaik felszólítására a csatázásban részt nem vevők — akik így „*ingyen időt mulatnak*” — vagy a szándékosan túl későn indulók nem nyereséget, hanem büntetést érdemelnek. A kótyavetyét pedig mindig abban a végvárban kell tartani, amelynek őrségéből a vállalkozásban a legtöbben vesznek részt, de csakis a várkapitány és a végvidéki generális előzetes tudomásával.⁸⁴

A régi szokásokra alapozott utóbbi határozatot azután a végvidéki főkapitányok és a várak parancsnokai igyekeztek kihasználni, midőn a tekintélyesebb rabok esetében „hozzászoktatták” a nekik alárendelt várak királyi fizetésű katonáit nem léte-

81 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Katonai iratok 252. cs. fol. 622–625. A még rendezetlen Batthyány-levéltárból az irat egy részét — a harmad keletkezését félremagyarázva — ismertette: MTA Kt. Ms. 5301/7. *Iványi*, 1958. 47–49. p. Vö. még ugyancsak részleteiben: *Varga J.*, 1981. 106–107., 110. és 112. p.: 97. jegyz. és az ügy említése: *Pálffy*, 1995. 127. p.

82 1636: MOL P 1322 Batthyány cs. lt., Földesúri familia. N° 327. és ÖStA KA Best. Prot. Bd. 1. 1636. fol. 17.; 1648: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 299. fol. 63.

83 Ez a határozat igen régi hagyományokat követett, hiszen még a végvárrendszer megszűntével, II. Rákóczi Ferenc függetlenségi mozgalma idején is érvényben maradt: „*A mely katona rabot fog az ellenség közül, egy rabtól 3 forint jár fehér pénzül.*” *Takáts*, 1917/1. 179. p.: 1. jegyz.

84 Ennek gyakorlatára vö. még *Varga J.*, 1981. 110. p.

ző elővételi joguk elismerésére. Ennek gyakorlata ugyancsak a magánföldesúri seregek szokásaira vezethető vissza, azoknál ugyanis a rabokat csak a dominusz engedélyével és az ő vásárlásait követően adhatták el. Ennek remek példáját szolgáltatja Keszthely földesurainak (Pethő László, Sárkány János és a Bakács árvák részéről Babócsay Ferenc) 1661-ben kiadott rendtartása, mely kimondta, hogy „*Keszthelyt lakó ember, s vitézlő rend, akárki szolgálja légyen, valamit fegyverrel nyer: rabot, marhát, jó fegyvert, tartozzék az uraknak illendő áron adni s akár melyik közülünk megvehesse.*”⁸⁵ A három földesúr pedig — akik a XVII. század második felében mindannyian egy-egy királyi végvár parancsnokai, illetve később részben végvidéki vicegenerálisok voltak⁸⁶ — a határvédelmi zónák főkapitányaihoz hasonlóan a familiárisaik körében bevett elővételi jogukat azután a véghelyek uralkodói zsoldon szolgáló katonáira is igyekeztek ráerőltetni. Hiába tiltakozott azután 1652-ben a kiskomáromi sereg, Batthyány Ádám egyértelműen adta a vitézek tudomására, hogy „*ha valami jó rabot hoznak, [az] nem mást, hanem minket illet.*”⁸⁷

A rabok adásvételével kapcsolatban a XVII. századra még egy figyelemre méltó végbeli törvény honosodott meg. Ennek értelmében az eladónak a rabért bizonyos „szavatosságot” kellett vállalnia. Ez azt jelentette, hogy ha az eladott rab tizenöt napon belül meghalt, az eladó a vételárat teljességgel tartozott a vevőnek visszafizetni. Ennek a szokásnak a kialakulása azzal magyarázható, hogy a rabok jelentős része sebesülten került fogságba vagy börtönében betegedett meg, ezt követően pedig gazdáik igyekeztek rajtuk mielőbb túladni, nehogy tetemes kár érje őket. A két hetes „szavatossági terminus” bevett gyakorlata ellenére néha mégis komoly viták kerekedtek, különösen akkor, ha az adásvételt nem foglalták írásba. Egy ilyen eset történt meg 1654-ben Csáky Ferenc veszprémi főkapitány és a közeli tihanyi végvár vitézei között. Miután ugyanis a főkapitány 500 forintért egy sebesült török rabot vásárolt a katonáktól, az a tizenöt nap elmúltával távozott az élők sorából. Csáky erre törvénytelenül próbálta meg visszaszerezni az általa hiába kifizetett összeget, midőn a joghatósága alá nem tartozó tihanyi vitézeket elfogatta, és pénzét saját bírói fórumán, a veszprémi seregszéken követelte vissza. A letartóztatott végváriak hiába hívatkoztak „*a végbeli vitézek szokására*”, a főkapitány az írásba nem foglalt megegyezéssel kapcsolatban nyíltan tagadta, hogy a két hetes terminusról

85 *Köszeghy*, 1895. 64. p.: 6. artikulus.

86 Pethő László 1648-tól kiskomáromi, majd az 1660-as évek közepétől hídvég–zalavári, Babócsay Ferenc 1659-től előbb keszthelyi, majd 1674-től veszprémi főkapitány volt, Sárkány János pedig a Kanizsával szembeni végek egerszegi vicegenerálisának tisztét töltötte be (1656–1671). Utódja 1671-től keszthelyi földesúrtársa, Pethő lett.

87 *Varga J.*, 1991. 124. p.

szót ejtettek volna. A vitathatatlanul kényszer alatt ítélező veszprémi seregszék erre Csákynek ítélte a perdöntő esküt, a tihanyi végváriak azonban ügyüket a győri végvidéki főkapitány hadiszékére fellebbezték. Ez azután amellet, hogy a tihanyi katonáknak adott igazat, teljességgel érvénytelenítette a veszprémi processzust, sőt megintette Csákyt a kapitányi joghatósággal történt súlyos visszaélés miatt.⁸⁸

2. Szökés, hitváltás, sarc — a szabadulás lehetőségei

A kótyavetyén eladott rabokat általában a végvidéki generálisok, illetve a tehetősebb várkapitányok és tisztek vásárolták meg. A közlegények azért sem tartottak rabokat, hiszen mind a török, mind a keresztény oldalon azok őrzéséért a börtönök és tömlöcházak őreinek, azaz a tömlöctartóknak (*custos carceris*, *Tömlizer*, *Kerkermeister*) vagy a várnagyoknak (*porkoláb*, *castellanus*, *Burggraf*) meghatározott összeget kellett fizetni. Ezt a díjat nevezték tömlöcváltásnak (*Tömnizgeld*), melyet a rab tulajdonosa legkésőbb annak kiváltásakor tartozott letenni.⁸⁹ Probléma pusztán azokban az esetekben merült fel, ha török rabot keresztényért cseréltek el, ekkor ugyanis előfordult, hogy még maga Batthyány Ádám is megfeledkezett németújvári viceporkolábjainak kifizetéséről.⁹⁰ Ennek ellenére a tömlöctartókat nem kellett az éhenhalástól féltetni. A XVII. század közepére ugyanis — nem mindig a békés módszerek jellemezte tevékenységüknek köszönhetően — mind a török, mind a keresztény oldalon a rabtartással kapcsolatos végvári szokásjog elemévé vált, hogy a kiszabaduló rab külön ajándékkal, mondhatnánk „hálapénzzel” tartozott őreinek. 1660-ban ezért, midőn a két szembenálló fél igyekezett a rabtartás néhány szokását újonnan — egyébként sikertelenül — szabályozni, szigorúan elrendelték, hogy „*az szokott felettébb való ajándékot porkolábok és tömlöctartók, sem magyarok, sem pedig a törökök, az szegény rabságon ne vegyenek, hanem az*

88 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 273. Köteg I. fol. 27–31. Az ügy részletes leírása: *Varga J.*, 1981. 158–159. p. és *Pálffy*, 1995/1. 122–123. p.

89 „*Az tömlöcváltásigül egy forintot kívánnak, azt küldje meg*” — írták levelükben a sümegi várnagyok 1551-ben Horváth Márknak. MOL E 200 Tétel 22. Szigeti Horváth cs. lt. Henyes István és Ányos Boldizsár Horváth Márkhoz. 1551. március 16., Sümeg. Vö. *Szakály*, 1987. 57. p. és további adatok: *Lengyel-Lovas*, 1939. 86. p.: N° 11., ill. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 34 785., 41 253.

90 „*Nagyságod az mely rabokat bebocsátat más körösztyn rabokért, annak az tömlöcváltásigárul nem contentálják viceporkoláb uraimat és az darabontokat, melyet neheztelnek.*” (1650) Uo. N° 41 234.

ő igazságokkal [nevezetesen a tömlöcváltsággal — P. G.] megelégedjenek."⁹¹

A vásárlás, ajándékozás vagy csere útján⁹² valamely főtiszt vagy kapitány birtokába jutott rab fogságából többféle módon szabadulhatott. Csak ritkán és keveseknek adatott meg — miként Farkas Pálnak, aki a XVI. század végén a tömlöctartó megölését követően szökött meg Szigetvárról —, hogy „*az úristen csudálatosképpen sarcz nélkül*” szabadítsa meg.⁹³ Ezen szerencsefiakat azután a drinápolyi békeszerződés határozatának, illetve a kialakult szokásjognak megfelelően egyik fél sem követelte vissza. Akiket azonban szökés közben fogtak el, azokat igen szigorúan büntették. 1652 késő őszen például harmincnyelc szalónaki török rab lázadt fel és szállt szembe a fellármázott őrökkel, akik csak fegyveresen tudták őket megfékezni és a várból kötélhágcsókon leereszkedőket celláikba visszavinni.⁹⁴ A porkolábok megtorlása kíméletlen volt. A kitört rabok mindegyike — a sebesülteket kivéve — kemény pálcázásban (300, 350 vagy 380 ütés) részesült, melynek sebeibe azután többen belehaltak.⁹⁵ A Batthyány Ádámnak jelentős anyagi kárt okozó lázadásnak hamar híre terjedt. 1653 januárjában már a budai Csonkatorony rabjai is értesültek róla, következményeit pedig maguk is tapasztalták, hiszen a törökök megszigorították a Batthyány-várakból kezességben kibocsátott rabok visszaengedését.⁹⁶ Miután pedig az oszmán–magyar rabtartás szokásrendszerének egyik legmeghatározóbb eleme a kölcsönösség elve volt — miszerint ha valamelyik fél megszegte a bevett szokásokat (például megtiltotta a raboknak a koldulást vagy túl-

91 Uo. N° 9299. Vö. még Uo. N° 7761.

92 Ezekre remek példákat találunk Batthyány Ádám N° 1. jelzésű „zöldtáblás könyvében” („*Az megsarcoltatott és sarcolatlan török és rác raboknak a seriese.*”), melyre Varga J. János hívta fel először a kutatás figyelmét. (Varga J., 1991. 125. és 132. p.) A N° 2-vel jelölt „zöldtáblás könyvébe” pedig — amely sajnos nem maradt az utókorra — a rabok által teljesített sarcösszegeket vették számba. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. Ebben utalás a N° 2. számú kötetre: p. 56. Vö. még Uo. N° 43.

93 Szily, 1884. 88–89. p.

94 Ők tehát ugyanúgy régi rabságukba kerültek vissza, miként a bevezetőben említett váradi magyar rabok.

95 Huszain budai janicsár „*anno 1652. die 4. et 5. Decembris szalónaki várunk megvíteliért és abból való kiereszkedésiért megverettetett és die 8. Decembris megdöglött.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. p. 72. Az eset részletes leírása: Varga J., 1991. 123. p.

96 „*Az Szalónakban való feltámadásnak ide be igen nagy híre volt. Senkiül bizonyosan végére nem mehettek, miképpen vagyon dolgok az nagyságod török rabjainak. Ki azt mondja, hogy meg is tartják a várat, s ki meg azt mondja, hogy minden levagdalták őket.*” MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9286. Az előző esztendőben pedig a vezekényi csatáról kaptak hírt, melyben elesett társaikat tömlöcükben siratták meg. Uo. N° 9284.

ságosan kínozza őket), a másik tüstént hasonlóképpen bánt a nála fogságban levőkkel⁹⁷ —, a budai keresztény foglyok szabadulása ezután egy időre komoly nehézségekbe ütközött.

A szökésen kívül sarc nélkül mindkét oldalon még többféleképpen nyerhették vissza szabadságukat a rabságban szenvedők. Felvehették rabtartójuk hitét, azaz muszlimmá vagy kereszténnyé lehettek,⁹⁸ noha ez gyakran szintén „meggyőzéssel” történt.⁹⁹ Ilyen esetben a rab a török szultán vagy a magyar király alattvalójává, illetve tulajdonosa szolgálójává vált. Ugyanakkor az 1609. évi egerszegi végzések szerint erre „*sem hitegetéssel, sem erővel*” senkit nem kényszeríthettek.¹⁰⁰ Továbbá szabadulhattak a rabok cserével, midőn uralkodóik vagy határ menti rabtartóik közös megegyezése alapján egy előre meghatározott helyen és időben az azonos váltságdíjú rabokat egymásért kicserélték. Ilyen esetekre államközi és határ menti szinten egyaránt főként a békeszerződések megkötése idején vagy egy-egy nagyobb követjárás alkalmával, illetve hatására került sor.¹⁰¹ Végül gyakorta szaba-

97 „*Ha Magyarországnban az kezesen egyet ütnek: úri böcsületire fogadja [ti. a szolnoki bég], hogy minden egy-egy ütésért öt-ötszázat ütten ideki az magyar rabon.*” (1656) *Thaly*, 1871. 215. p. és „*Ha nagyon keményen megvertek, vagy rossz volt az élelem, Ónodra írtunk, s akkor ugyanígy bántak a fogoly törökökkel.*” *Simplicissimus*, 1956. 191. p. Vö. még a Csonkatorony-beli rabok levelét a németújvári porkolábokhoz: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. (Dátum nélkül.)

98 1596-ban Sábán aliter Benedek és Amhát aliter Jancsi közel tíz éves fogság után vették fel a keresztény hitet, melyben — miként állították — „*holtunkig meg akarunk maradni, és keresztényi hitben meg is halni.*” Ugyanekkor könyörgőlevellel fordultak a Magyar Kamarához, hogy legalább egy kis segéllyel támogassák őket, mire egy magyar forintot utaltak ki számukra. *Mátray*, 1854. 210. p.: N° IV. Az 1686 után Budán maradt törökök egy része — egri társaikhoz hasonlóan — szintén ekként kerülte el az örök szolgaságot. Az 1690-es években pedig a soproni polgárok által vásárolt török rabok, főleg asszonyok közül is sokan vették fel a kereszténységet. *Némethy*, 1877. 141–148. p. és *Kovács*, 1959. 8. p. Vö. még: *Takáts*, 1915/2. 308–334. p. és remek adatok török gyermekek Fiumében történt megkeresztelésére a fennmaradt anyakönyvek alapján: *Klen*, 1976–1977.

99 Egy görög kereskedő ilyen esetét ismerjük az 1660-as évekből: *Dongó*, 1915. 263–266. p.: N° XLIX.

100 „*Item mikoron munkára valamely falukról ifjak és gyermekök mennek le, az török várban se hitegetéssel, se erővel törökké ne tegyék, hanem békével bocsássák ki.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 9.

101 1628 végén a Haditanács arra szólította fel Pálffy István bányavidéki főkapitányt, hogy mivel a Konstantinápolyba küldött internunciusok szorgalmazására a budai pasa kész 6 keresztény rab kicserélésére, ezért a Magyar Kamara által kifizetendő váltságdíj fejében biztosítson szintén 6 hasonló sarcú török rabot. Noha Pálffy eleget tett a Haditanács kérésének, a kamara nem

dultak keresztény rabok akképpen is, hogy valamelyik török sorstársuk „*akarván fejet fejért szabadítani*”, váltságdíja fejében magára vállalta „kihozásukat”.¹⁰² Mindez azonban már átvezet minket a rabtartás leglényegesebb elemének, a váltságdíj megállapításának és megszerzésének kérdésköréhez.

A sarcot (*Schätzung, Ranzion*) — melyet a korabeli magyar nyelvű források gyakran sancnak vagy sacnak is neveztek — maguk a rabok ajánlották meg tulajdonosaiknak. Amennyiben az utóbbi ezzel nem elégedett meg — s az esetek túlnyomó részében így történt — komoly alkudozások kezdődtek. A rabtartó természetesen igyekezett minél feljebb verni a váltságdíj összegét, és kijelentette, mire tart igényt. („*Adjon még ehhez. Ez ennek alatta egyáltalán el nem megyen. Ez látom, hogy csak mintegy tréfálgodik. Ez amint látjok, csak játszik velünk, akiért rosszul jár egyszer; ha hat avagy hétannyit nem ígér még ehhez, nem szabadul. Ebben ha engedünk is, nem sokat.*”)¹⁰³ A sarc megállapítása előtt a tulajdonos olykor kémei segítségével puhatolta ki, vajon mekkora összeg várható a rab rokonságától.¹⁰⁴ Ha a fogoly mégsem akarta megígérni a kívánt summát vagy portékát, a csiga (*trochlea, funis oblungus vulgo csiga*), a kaloda (*cyppus, catasta, Geige, Fiedel*)¹⁰⁵ vagy az aligha véletlenül „menyecskének” nevezett kínzószerszám¹⁰⁶ meghozta a megnyugtató eredményt. Persze a foglyok is minden módon próbálkoz-

siette el az ígért pénzösszeg kiutalását. *Jedlicska*, 1910. 62–63. p.: N° 111., 113. és 71. p.: N° 127. Vö. még ugyannerre az ügyre *Takáts*, 1900. 1570-ben Karl Rhym új portai követ kinevezésekor pedig két Komáromban őrzött török rabot cseréltek ki a Csonkatoronyban raboskodó két naszádosért. *Takáts*, 1909. 42. p. Vö. még 1666: *Tafferner*, 1668. 171–172. p. és ÖStA KA AFA 1665/13/2., ill. 1666/12/1. passim., 1668–1674: *Lukinich*, 1923. 20–36. p. és a XVII. századból számos adat a békeszerződések idején a rabok szabadon bocsátásának sürgetésére: *Fekete*, 1932. passim.

102 1650-ben Fejérvári Ibrahim „*vállolta föl magára (akarván fejet fejért szabadítani) Beszprémi Balogh Máté sarcának leszállítását, annak fölötte ígért még minekünk kűsöt N° 1200*”, 1653-ban pedig Budai Szulimán 300 tallér mellett „*vállolta föl magára Barbély Péter nevő keresztény rabnak megszabadítását és kihozását*”. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. p. 16. és p. 66. Vö. még *Jedlicska*, 1881. 698. p.: N° XV.

103 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 107., 110., 131., 144., 152., 154. és 188. stb. passim.

104 *Varga J.*, 1991. 126–127. p.; Vö. még *Jenei*, 1960. 53. p.

105 A csigára: *Pandula–Havassy*, 1989. 19. p. A kalodára: *Takáts*, 1906. 271. p., *Takáts*, 1907. 535–540. p., *Vajna*, 1907. 99–112. p. és *Temesváry*, 1970. 29–32. p.

106 A Csonkatorony-beli „menyecskére”: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. (Dátum nélküli.) Egy „vas menyecske” 1569-ben Csejte várában: *Takáts*, 1907. 540. p. „*Menyecskében való heveresim*” (1658 k.): *Dongó*, 1914. 62. p.: N° XXVIII.

tak a sarc csökkentésével. Gyakran kérték pasáik vagy főkapitányaik közbenjárását, akik azután mindenféle ürüggyel próbálták meggyőzni a rabtartót, hogy „*noha császár ú fölsége szancsák békje volt, de nem aranyáért, kécncseért adták az tisztet neki, hanem hív szolgálatjáért. Higye azokáért nag[lyság]od éntülem, hogy oly szegénységvel volt, hogy az hatalmas császár kécncstartója minden marháját, az mi találkozott (mikor foglyá esett), császár számára foglalván és eladván, mindenestül és minden marhája tett úgymint 4000 frtot; enni kécncnek azért nem tudom, hogy hogy és holott tegye szerint ha kedig Nag[lyság]tok azt vélné, hogy kudulásával szabaduljon, az igen reméntelen dolog, miérthogy az irgalmasság és könyörületesség mind mi közöttünk és mind Nag[lyság]tok között ugyannira elfogyott, hogy az egyik az másikon semmi módon nem kezdé könyörülni.*”¹⁰⁷ Azok a rabok, akik a kínzások ellenére is megtagadták a váltságdíjat, „sarcolatlanok” maradtak és örök rabságra ítéltettek. („*Üljön veszteg, mert azon el nem megy.*”) Ennél rosszabb sors csak az említett pribékekre várt. Nekik a végvári szokásjog értelmében még sarcért sem volt lehetőségük szabadulásra, hiszen emberrabló tevékenységükért kínzással egybekötött halálbüntetés járt.

A kialakított váltságdíjról mind a rabtartót, mind a rab számára „végzést” állítottak ki,¹⁰⁸ amely részletezte a sarc összetételét és meghatározta teljesítésének módját, illetve határidejét. Maga a sarc általában részben készpénzből (mindenekelőtt tallérból), részben lovakból, ökrökből és különféle portékákból (a tiltott fegyverektől kezdve a szőnyegeken át egészen a kávéig és különféle használati tárgyakig) állt össze.¹⁰⁹ 1660-ban azután a török fél szorgalmazta, hogy az elkövetkező időben fegyvert és egyéb portékát a rabokon ne kérjenek, azaz vagy pénzért vagy másik rabért cseréljék ki őket oly módon, hogy „*úr úron, főember főemberen, hiszpáhia nemes emberen, beslia katonán [azaz lovason]¹¹⁰, hajdú gyalog törökön szabaduljon*”¹¹¹ — mindez azonban nem valósult meg. Sőt a Nyugat-Dunántúlon a sok-

107 Ferhád budai pasa levele Pálffy Miklóshoz. 1589. jún. 6., Buda. *Jedlicska*, 1881. 694–696. p.: N° IX. Vö. még Uo. 691–692. p.: N° III. és *Szakály*, 1973. 39–49. p.

108 A váltságdíj meghatározását korabeli kifejezéssel a „váltság elvégzésének” hívták: „*Bwdara menyen, es keresse meg ewketh, vigeze el waltsagokat*”. (1558) *Szalay*, 1861. 282. p.: N^o CCXCIV.

109 Szemléletes példákat találunk erre a Batthyányak által az 1580-as évektől vezetett „*Török Rabok regestrum[a]*” című, sarcvégzéseket tartalmazó kötetben. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 43. Vö. még *Szily*, 1884. 88–89. p.

110 Katonán a XVII. században gyakran lovas katonát értettek, míg a gyalogokat ugyanekkor általában hajdúknak hívták. Minderre l. pl. MOL P 1322 Batthyány cs. lt., Földesúri familia. N° 393., 413/a. és 957.

féle portéka mellett igen gyakran kőstöt követeltek a török raboktól. A sarcokból befolyt só mennyiségéből (sok ezer kocka évente)¹¹² úgy tűnik, a Batthyányak az ország nyugati területein nehezen beszerezhető erdélyi sóból ezen a különös módon — és egyébként vámmentesen — biztosították uradalmaik szükségleteit. A törökök ugyanakkor erdélyi rabjaikkal szintén sok száz vagy akár több ezer sókockában alkudtak meg.¹¹³

3. A váltságdíj összegyűjtésének nehézségei

Miután mind a magyarok, mind a törökök hamar felismerték, hogy váltságdíját, pontosabban annak hátramaradt részét leggyorsabban és legmegbízhatóbban maga a rab gyűjtheti össze, kibocsátásának különféle változatait alakították ki a visszatérését szolgáló biztosítékoknak megfelelően. A rab elengedésére az esetek nagy részében azonban csak akkor került sor, ha a hozzátartozók a sarc egy bizonyos meghatározott részét a rab tulajdonosának már megküldték. Budán legalábbis „szokás volt, hogyha az fele sarcát beszolgáltatták, így osztán ... kibocsátották”.¹¹⁴

Kibocsátás esetén a legkisebb garanciát a hitlevél (*Glaubensbrief*) adása jelentette, amikor egy-egy magyarországi főúr vagy végvári kapitány, illetve magasabb rangú török tisztségviselő külön oklevélben és meghatározott összeg vagy a sarc megfizetésének terhe alatt kötelezte magát a rab visszatérésének biztosítására. Miután a rabtartó kézhez vette a hitlevelet, a fogoly terminust kapott — ez egy-két héttől általában több hónapig, ritkábban hosszú évekig terjedt¹¹⁵ —, melyre a váltságdíj maradék részét hiánytalanul tartozott beszállítani. Amennyiben erre nem

111 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9299.

112 A raboktól szerzett kőstőről és felhasználásáról külön számadást is vezettek: Némethújvári, szalónaki, rohonci és borostyánkői török, illetve rác raboktól „bevett sónak bizonyos *Introitus* et *Exitus* diversis vicibus” (1646–1652). MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 141., 303–304., 306. stb. Vö. még *Varga J.*, 1991. 127. p. és *Lengyel-Lovas*, 1939. 36–39. p.: N° 4. és 7.

113 *Dongó*, 1915. 146–147. p.: N° XLVI.

114 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9282. Ez a szokás azonban — úgy tűnik — eléggé általános volt, hiszen Ali koppányi béget is csak váltságdíja közel felének teljesítése után engedték el Bécsből. *Szakály*, 1973. 40. p.

115 1683-ban a Kislehotkáról (Nyitra m.) budai fogságba került Zsuzsanna asszony és leánya, Katus 220 magyar forintnyi sarcuk összekoldulására Ahmed budai pasától 8 esztendőnyi terminust kaptak. *Horánszky*, 1937.

volt képes, a sarccal kapcsolatos végvári szokás értelmében a határnap elmúltával tömlőcébe került vissza. Mivel a legritkább esetben sikerült a teljes váltságdíj időben történő összegyűjtése, gyakorlattá vált, hogy a rab külön levélben kérte a terminus elhalasztását.¹¹⁶ Noha ennek megadása a rabtartó jóindulatától függött, az esetek túlnyomó részében engedélyezték. Ekként a rabok általában kis részletekben szállították be olykor valóban tekintélyes sarcukat. A hitlevélen való kibocsátás azonban nem tartozott a kedvelt eljárások közé, sőt alkalmazását gyakran tiltották, hiszen nem volt ritka az olyan eset, amikor a keresztény fél képviselői hamisított hitlevéllel próbálták a török tömlőtartókat félrevezetni.¹¹⁷ De a határ menti végvárak bégei is sokszor megszegték ígéreteiket, és még attól sem riadtak vissza, hogy a királyi végváriak bosszúból főrabok elfogásával fenyegettek vagy oly módon szégyenítsék meg őket, miként azzal a krónikaíró Pethő Gergely rémisztgette 1611-ben Musztafa szigetvári ágát: „*az hitleveledet sok török és körösztyön vitézek látára disznófarukon szagattatom el, lássák sok vitézek emberségedet.*”¹¹⁸

A váltságdíjra éhes rabtulajdonosok számára megnyugtatóbb megoldást jelentett a zálogolás rendszere. Erre elsősorban olyan esetekben került sor, amikor egy-egy előkelőbb rab rokonsága az ideiglenes kibocsátásért néhány szolgáját küldte zálogol a börtönbe. Mindemellett az emberi önfeláldozás olyan példáiról is van — mindkét fél részéről — tudomásunk, midőn valamelyik testvér vagy fiú, avagy katonatárs vállalta a nyomorúságos börtönt arra az időszakra, amíg a rabságból kibocsátott akár hónapokon keresztül munkálkodott sarca megszerzésében. A zálogolás mégsem vált a rabtartás legkedveltebb szokásainak egyikévé, ugyanis rengeteg visszaélésre kínált alkalmat. Ennek leggyakoribb esete volt, amikor a sarcát teljesítő rabért zálogát nem bocsátották el, hanem egy váltságdíj összekoldulására kiengedett másik rabért visszatartották. S noha — miként Ahmed kanizsai alajbég 1641-ben oly szemléletesen kifejezte — „*nem [volt] törvény sem Törökországban, sem Magyarországon, hogy zálogot valaki sarcáért tartsák*”,¹¹⁹ a kapitányok és bégek mégis ezen jogtalan garanciával igyekeztek magukat biztosítani.

A rabok kibocsátásának legkönnyebben alkalmazható, legbiztonságosabb és ezért leginkább bevett módja a kezesség (*Bürgschaft, sponsio*) intézménye volt.

116 „*Az nagyságod porkolábjá, Horvát István beküldötte Nagy Gergely postáját, hogy több napot kérjen.*” (1657) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9294.

117 Uo. 15 615. Hasonló példa a törökök részéről: *Jenci*, 1960. 55–56. p.: N° 3.

118 MOL P 235 Pethő cs. lt., Antiqua miscellanea No. 950.

119 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok No. 75/d. Vö. egy hasonló esettel a török fél részéről: *Förster*, 1918.

Miként a rabtartás és -kereskedelem majdnem minden elemét, a törökök ezt is a magyar joggyakorlatból vették át. Miután a végváriak jogszolgáltatásában a kezes-ség igen kedvelt eljárásnak számított,¹²⁰ teljességgel érhető, miért vált a rabtartással kapcsolatos oszmán–magyar szokásjog legérdekesebb elemeinek egyikévé. Míg azonban a vitézlő nép tagjai meghatározott összeg vagy bizonyos jószágok lekötésével vállalták, hogy társukat a sereg- vagy hadiszékre időben előállítják, a rabok esetében ez többféle, egészen különleges módon történt. Már maguk a kezesek (*sponsor, fideiussor, obses*) is igen széles körből kerültek ki. Noha az előírások szerint erre senkit sem lehetett kényszeríteni, a mindennapok gyakorlata ennek teljességgel az ellenkezője volt — miként a budai rabok írták 1647-ben: „*minket erővel az kezességre hajtnak, az ki soha sem volt szokással pedig Magyarországon, pedig itt. Tudjuk, az rabok között az ki nem akar kezes másikért lenni, erővel reá nem hajthatják.*”¹²¹

Leggyakrabban — a fenti példának megfelelően — a kibocsátott rab börtönben maradt vagy a közeli várakban őrzött társait kényszerítették kezeségre. Számuk néhány főtől akár félszázig terjedhetett, de nem ritkán történt meg, hogy a Csonkatorony teljes rabközössége vállalta fel a kényszerű kezeséget.¹²² Kezeslevelükben (*Bürgschaftsbrief*) — amely részletesen számba vette a kibocsátott rab sarcát és megnevezte behozatalának terminusát — kötelezték magukat, hogy ha társuk nem térne vissza, sarcát ők fizetik meg. Más alkalmakkor kezesességük értelmében újabb pénzösszegek vagy dupla sarc fizetése, továbbá különböző testrészeik (szemük, orruk, fülük, ujjuk vagy foguk) elvesztése, esetleg súlyos pálcaztatás várt rájuk.¹²³ S néha valóban megtörtént, hogy egy-egy tömlőcstartó elrettentésül végrehajtotta a kegyetlen büntetést vagy a testcsonkítást.¹²⁴ Ezt gyakran a dupla kezeség módján

120 Pálffy, 1995. 154–155. p. Vö. még Varga J., 1981. 168–169. p.

121 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 7761. Vadlövő Benedek már 1577-ben ugyanerre panaszkodott a Csonkatoronyból Melith Ferenc diósgyőri várnagyhoz: „*minket oli Rettenetessen erewitteinek kezessigert, hagi shoha [sic!] imar erewsben nem lehet.*” MOL P 707 Zichy cs. lt. N° 2102. Kiadása: MZsO, 1969. 75–76. p.: N° 11/3. Vö. még 1651-ből Csajághy Máté veszprémi rab vallomásával: „*egyébaránt szabadulásom nem esett, hanem sok kizoztatásim és nyomoruságim után kényszerítelve négyezer tallérban megsarczol [ti. a török].*” Odeschalhi, 1892. 539. p.: N^o CXLIX.

122 „*Fánsci Istókért és az vele való postákért minékünk egész seregestül köllött kezesek érettök lennünk, mert hogy az hiszár alji sereg rabja és azok kezében vagyon az tömlöc.*” (1657) Uo. N° 9295. Vö. még Uo. N° 9300. Batthyány Ádám a kibocsátott rabok kezeseiről porkolbjaival külön füzetet vezetett. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 199. (1648–1652), N° 323. (1651–1652)

123 A fenti esetek egy-egy példájára l.: Uo. N° 4. fol. 94., N° 105., 139. és 148.

igyekeztek megelőzni, midőn ismét újabb pénzösszeget vagy másik testrészüket ajánlották fel, hogy a vissza nem tért rab számára a határidőt legalább egy kis idővel meghosszabbítsák. 1634-ben azonban a kanizsai rabokon még az újabb kezesség sem segített, kibocsátott társuk ugyanis „*fulukon, városokon valamit megkoldula, másfelül korcsmákon megissza*”.¹²⁵ Olyan esetekben pedig, amikor valamelyik rab kibocsátott társáért utóbb a kezességet nem ismerte el vagy megtagadta azt, a két rabot valamelyik végvárbán honfitársai előtt szembesítették és a kezességgel kapcsolatban vallomásra készítették.¹²⁶

Az igazán megfelelő kezesek mégsem a nincstelen rabtársak, hanem a tehetőz hódoltsági vagy határ menti mezővárosok és települések voltak. Az oszmánok éltek is a kínálkozó lehetőséggel, midőn például 1584-ben — a kereskedelmi kapcsolatok időleges megbénulására fittyet hányva — hat hódoltsági mezővárosra (Ráckeve, Nagymaros, Vác, Nagykőrös, Cegléd és Tolna) erőltették rá, hogy Ali kop pányi bég több mint 30 000 aranyforintos sarcáért kezességet vállaljanak. Közel negyedszázaddal korábban ugyanakkor Mágochy Gáspár 14 000 forintos váltságdíjáért három határ menti település (Szikszó, Debrecen és Rimaszombat) vállalt garanciát, míg a dalmát területeken már a XV. századból is tudunk ragúzai polgárok kezességéről. Ezek a szokások a Kanizsával szembeni végvidék területén a XVII. században is érvényben maradtak. Ebben az időben a törökök gyakran egy-egy Zala vagy Vas megyei falu bíróját rendelték — nem ritkán a rab kérésére — Kanizsára, hogy ott azután az ő nevében az egész falut bírják rá valamelyik kibocsátott magyar

124 „Az szegény körösztyény rabokat az röttenetes hideg pincében kínoz és kötözi úgyamnyira, hogy mastanában az szegény Simon Jakobot mezétláb úgy megverte, hogy az csontnak hús és bőri mind elesett fát dug az szájában és úgy veri ki az fogát.” MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. Sőt olyan esetről is tudunk, amikor a megszökött rab kezeseit a Csonkatoronyban annyira megverték, hogy közülük ketten behaltak sebeikbe. Uo. N° 26 646. Vö. még N° 9285., 9301. Vö. még a Magyar Simplicissimus szemléletes leírásával váltságdíjra történő kényszerítéséről: „*lefektettek, befogták a lábunkat kalodába, hogy a lábunk egymás felett állott, mire irgalmatlanul, de szép lassan verni kezdtek a talpukat és rendszerint egyre erősödő veréssel követelték rajtunk a váltságot mégis előbb keresztben felvágták a talpamat, kinyomták belőle az összefutott vért s felhígított lótrágyával bekötötték, hadd szíja ki belőle a gennyedtséget.*” Simplicissimus, 1956. 190–191. p. és Izsépy, 1974. 160. p. A török tömlőctartók által végrehajtott efféle kínzások ismeretében elutasítandó Takáts Sándor többször hangsúlyozott állítása, miszerint az oszmánok „*a magyar rabokkal igen emberségesen bántak.*” Takáts, 1926. 292. p.

125 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 23 882.

126 „*Had legyenek Szömbe egy massal, Amhath Huszainnal s azt had mongya Szömbebe Huszainnak Amhath, hogyha voltam kezes, te érted, mind az egész Varasul előttünk*” — írta 1640 nyarán Mehmed lippai szandzsákbég Ibrányi Lászlónak. Vay, 1936. 14. p.

rab kezességére.¹²⁷ Mindemellett olyan esetről is tudunk, amikor a törökök egy hozzájuk más ügyben fordul és a rab rokonságával semmiféle kapcsolatban nem álló személyt tartottak erővel kezesként fogva.¹²⁸

A sarcuk összegyűjtésére kiküldött rabok vagy mindkét lábukon külön-külön, vagy — ha már sarcuk jelentősebb részét teljesítették — pusztán egyik lábukon erős vasbilincset viseltek, melyekről elsősorban az előzőeket vasas raboknak (*captivus ferreus*) nevezték.¹²⁹ A bilincs viselésétől csak azok az előkelőbb rabok mentesültek, akiknek egykori gazdája egy bizonyos pénzösszeget, az úgynevezett vas- vagy bilincsváltásgot előre megfizette. Ettől azonban a rabok kérelmére a tehetősebb rokonság is gyakran elállt. Ennek elsősorban két oka volt. Egyrészt a béklyóval koldulókon az emberek könnyebben megkönyörültek, és kevésbé gyanazkodtak arra, hogy — a napjaink álkoldusaihoz hasonló — hamis rabbal van dolguk. Másrészt a vasas rabok különféle jogokkal rendelkeztek, amelyek csak a bilincs állandó viselése esetén jártak nekik. Miután a béklyó nehezítette mozgásukat, mind a török, mind a magyar oldalon hamar kialakult annak a gyakorlata, hogy a képzeletbeli államhatárig — a Csonkatorony rabjai esetében például nyugati irányban a Buda és Tata között éppen félúton fekvő Bicskéig¹³⁰ — az egyik, azután pedig a másik fél falvainak lakói voltak kötelesek a rabok szekereken történő szállítására, sőt ellátásuk és szállásuk biztosítására. Hogy ez valóban állandó szokássá vált, arról a kibocsátott raboknak adott menlevelek (*passus, salvus conductus*) tanúskodnak, melyek rendszeresen meghagyták a falvak bíráinak, hogy mindenütt szekeret adjanak az „igaz járatbéli megsarcolt rabok” vagy „kolduló rab asszonyok” alá, és útjaikon számukra „gazdálkodást”, azaz étellel-itallal való ellátást rendeljenek.¹³¹

127 Az említés sorrendjében: *Szakály*, 1973. 39–51. p.; *Takáts*, 1907. 431. p. és *Takáts*, 1915/1. 218. p.; *Vilfan*, 1971. 183. p., MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 16 401., ill. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok No. 75/d 75/e.

128 *Förster*, 1918. 153–154. p.

129 „Egyik lábamról levették a vasat. A másikon még rajta maradt; ennek a leoldott végét a derekamra tett övhöz erősítették. Így kellett két másik kereszténnyel török útlevel mellett Ónodra indulnom.” és „mint az első szabadon bocsátásnál szokás: fél lábán vassal, a másik lábán szabadon velem utazhasson ...” *Simplicissimus*, 1956. 193. és 197. p.

130 1657-ben a budai rabok ennek ideiglenes megsértése miatt fordultak panaszlevelükkel Batthyány Ádámhoz. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9293.

131 *Varga J.*, 1991. 133. p.: 4. jegyz.; MOL E 190 Rákóczi cs. lt. Rendezés alatt. Hadügy. 1668. május 23., Munkács. I. Rákóczi Ferenc menlevele Kerczeghy György rab részére.; MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 215. (1649), N° 351. (1643), N° 392. (1657), N° 396. (1658); Ali párkányi lovas aga men- és koldulólevele Kossuth Miklós számára 1651-ből és

A vasas raboknak a menlevél mellett gyakran koldulólevelet is adtak, amely — hogy azzal később vissza ne éljenek — külön kimondta sarcuk beküldésének terminusát. A koldulólevél bevezetésére a már említett hamis rabok miatt volt szükség, akik kihasználva a kor kedvező lehetőségeit, olykor még láncot is verettek lábukra, és egy-egy város vagy falu templomának környékén verték fel szállásukat. A vasas rabokat mindemellett maga a szokásjog is védelmezte, amelynek íratlan törvényei szigorúan tiltották verésüket vagy megkötözésüket. Ezen szokás erősségét bizonyítja a füleki seregszék 1680. évi határozata, amelyen — s önmagában már ez is érdekes — a török fogságból pusztán ideiglenesen kibocsátott magyar rab pert indított a vár porkolábjá ellen. Az utóbbi ugyanis a vasas rabot, miközben ő a vár határában egy szekéryomnyi földúton békésen kocsikázott, minden ok nélkül megtámadta és megverte. Mivel ezáltal a várnagy megsértette az oszmán–magyar végvárak között kialakult szokásrendszert, a rab kérte, hogy mivel „*sarca fizetése s az rabok kezessége alól porkoláb uram verése által felszabadult ... régi bévött szokás szerint [a várnagy] az sarcát fizesse meg.*” A porkoláb hiába védekezett és tagadta tettét, a beidézett tanúk vallomásai alapján a vitézlő törvényszék bűnében elmarasztalta. Mivel azonban a rab teste a verés miatt nem kékült meg, azaz nem súlyos helybenhagyásról volt szó, „*az méltatlan megverésért*” nem a rab teljes sarcának, pusztán eleven díjának — amely a vérdíj felével volt egyenlő —, azaz 20 forintnak a megfizetésére kötelezték.¹³²

Hasonlóan figyelemre méltó eset történt 1647-ben, amikor a kapuvári tömlőcből néhány rabtársa kezességén kibocsátott török fogoly felkeresvén házánál magyar tulajdonosát, az őt éjszakára megkötözte. Ezt követően a rab Budára ment és panaszt tett a pasánál az ügyben. Erre a tömlőctartók katonai feletteseikkel együtt — a füleki seregszékhez hasonlóan — „*törvényt láttak*”, azaz a kialakult határ menti szokásjog értelmében megállapították, hogy „*a rab [meg]szabadult, mert azért minthogy az töröknek immár kezesei voltak, nem kellett volna Nagy Pál uramnak, az kié a rab volt, kötözni, hanem békével bocsátani*”. Továbbá kimondták, hogy ezáltal kezeseiről is leszállott a vállalt kötelezettség.¹³³ Határozatának meghozata-

III. Ferdinánd király neki adott hasonló „útlevele” 1652-ből: *Thaly*, 1894. 156–157. p.; Végül Ahmed budai pasa ugyanazon irat egyik oldalán magyarul, másikon törökül megfogalmazott koldulólevele a Kislehotkáról (Nyitra m.) elhurcolt Zsuzsanna asszony és leánya számára 1683-ból: *Horánszky*, 1937. 191. p.

132 MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 11 378. Vö. *Pálffy*, 1995. 142–143. p. 1646-ban a kanizsai rabok pedig arra kérték Batthyány Ádámot, hogy a sarcát vivő törököket elnászpángoló alattvalóit a rabok szemé láttára büntesse meg. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 27 485.

133 Uo. N° 7762.

lakor a török bíróság többször kikérte a Csonkatorony keresztény rabközösségének véleményét is. Miután pedig a magyar rabok „*értelmök szerint*” szintén azt állították, hogy a rab birtokosa nem becsülte meg a kezességet, az jogosan nyerte vissza szabadságát.

A kezességen kiküldött rabbal kapcsolatban a korabeli török–magyar levelezésben még egy íratlan végbeli törvény bukkan fel számos alkalommal. Gyakorta fordult elő, hogy a vasas rab a sarcának teljesítésére kijelölt határnap előtt vagy rablók áldozata lett, vagy valamelyik országos járvány ragadta el. Ilyenkor a kezeseknek vagy a kibocsátást kérő félnek bizonyítania kellett, hogy a rab valóban meghalt, és ezért a továbbiakban sem tőle, sem kezeseitől nem követelhető váltásdíj. A rab halálának igazolására ezért az a gyakorlat alakult ki, hogy ha sarca összegyűjtése közben, a határnap előtt távozott az élők sorából, „*az régi végbeli vitélő szokás szerint az testét*” rabtartói számára kellett beküldeni.¹³⁴ Ellenkező esetben vagy akkor, ha a megállapított terminus lejártát követően halt meg, a váltásdíj teljesítése a kezesek feladata maradt. A test beküldése mindkét fél részére fontos bizonyítéka volt a rab halálának, és megelőzhette az olyan kellemetlen eseteket, amilyen például 1699-ben történt Sopronban. Ekkor ugyanis a város egyik polgára a török rabságában halottnak vélt polgártársa özvegyét kívánta oltár elé vezetni, miközben a férj váratlanul hírt adott magáról.¹³⁵

A XVII. század közepén elsősorban a szabad katonáskodó elemek megszaporodásának és csavargó-fosztogató tevékenységüknek köszönhetően a határ menti közállapotok meglehetősen kaotikus helyzetet teremtettek. Ennek megrontásában ugyanakkor maguk a rabok is egyre jelentősebb szerepet vállaltak. A század derekán mindenekelőtt a hódoltság alföldi területein amellet, hogy mind a török, mind a magyar „hamisan kolduló rabok” száma ugrásszerűen megnövekedett,¹³⁶ maguk az „igaz járatbélik” is egyre gyakrabban éltek vissza a vasas raboknak járó szekerzés és ellátás kiváltságával. Sarcuk gyors összegyűjtésének különleges útját választották, midőn kibocsátásukat követően bandákba verődtek és egy-egy hódolt-

134 1594: *Jedlicska*, 1881. 705. p.: N° XXIX. 1601: „*Ha az napnak előtte meghalna, az testét tartozzanak visszahozni.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 4. fol. 94. és 1647: „*Ha az terminus nap előtt ottbenn meghalna, tartozzanak az holttestét kiküldeni, avagy ha ezen terminus alatt ottbenn csavarodnék, avagy csatára menne, s ott elveszne, vagy utában valahol le vágnák, úgy is az sarca az kezesekre szálljon.*” Uo. N° 158.

135 *Kovács J.*, 1959. 9. p.: 2. jegyz.

136 A XVII. század közepén néha maguk az „igaz járatbéli” rabok kértek megbízást vagy felhatalmazást egy-egy vármegyétől a hamis rabok elfogására és előállítására. *Dongó*, 1914. 332. p.: N° XL.

sági gazdagabb települést fosztottak ki vagy kényszerítettek erőszakos módon kocsis adására, illetve váltságdíjuk előteremtésére. Máskor vásárvámokat vettek bérbe, majd hatalmukkal visszaélve kereskedőket sarcoltak meg vagy szüret idején a szőlőtermesztő jobbágyok mustját „dézsmálták meg”, majd adták el. Visszaéléseik az 1650-es évekre olyannyira elszaporodtak, hogy utóbb a török és a magyar hatóságok már pusztán a mindkét lábukon megvasaltaknak és nekik is csak külön igazolólevél esetén engedélyezték a szekér- és élelembiztosítást, sőt a garázdálkodó rabbandák üldözését és elfogását rendelték el. 1654-ben Heves–Külső-Szolnok vármegye pedig külön szabályozta, hogy az Egerből kibocsátott rabok milyen utakon járhatnak Fülek irányába.¹³⁷

Ezeknek és a kezeséssel kapcsolatos visszaéléseknek a következtében, illetve a sarc gyorsabb összegyűjtése érdekében a XVII. század közepén a rabok kibocsátásának gyakorlatát bizonyos mértékben megváltoztatták. Ettől kezdve a kiküldött rab mellé egy vagy két társát rendelték, akiket a korabeli források postáknak neveznek. Az utóbbiak feladata a rab kísérése, váltságdíjának összegyűjtésében való segítése és egyúttal ellenőrzése volt.¹³⁸ Postáknak azért hívták őket, mert a bennmaradt kezesekkel és rabtartóikkal ők biztosították az állandó kapcsolatot, azaz rájuk hárult a sarc éppen összegyűlt részleteinek, továbbá az ezzel kapcsolatban kiállított leveleknek a kézbesítése. Miután magának a kolduló rabnak nem kellett váltságdíja minden egyes részével újra meg újra rabtartóihoz beszekercznie, ezáltal meggyorsult a sarc összegyűjtése.¹³⁹

137 Számos példa a század közepéről és második feléből: Gyöngyös — *Fekete*, 1932/1. 289. és 316. p.: N° 72. és *Fekete*, 1933. 106–107. p.: N° 132., 116–117. p.: N° 166–167., 118. p.: N° 170., 123. p.: N° 183., 125. p.: N° 190. és 129. p.: N° 202–203.; Jászberény — *Hegyí*, 1988. 89. p.: N° 67., 101. p.: N° 79., 109–110. p.: N° 92–93., 131–133. p.: N° 118–119., 142. p.: N° 126., 152–154. p.: N° 140. és 156. p.: N° 142.; ill. *Botka*, 1988. 265–266. p.: N° 19. és 319–320. p.: N° 47., továbbá *Borosy*, 1983–1985. passim. Heves–Külső-Szolnok vármegye előírása és egyéb érdekes adatok: *Izsépy*, 1974. 163–165. p. A rabok vámbérlésére: *Blaskovics*, 1995. 140. p.: N° 63. Vö. még *Szakály*, 1969. passim és 1680: Egri török kolduló rabok kéri a füleki magyar kolduló rabokat, hogy ők is szerezzenek engedélyt a kapitányoktól, hogy a régi szokás szerint mindannyian szabadon koldulhassanak. MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 6797.

138 Fejérvári Ahmedet „követül avagy útítársul adtanak Pécsi Mehmet mellé, hogy vele együtt be menjen és reá vigyázzon az kezesek képében.” (1647) MOL P 1313 Baththyány cs. lt., Török iratok N° 148.

139 A XVI. században posták helyett még gyakran török vagy magyar végváriak szállították be a kibocsátott rabok sarcát. Ennek a szokásnak a megszüntetését igen nehezítette, hogy ilyen esetekben a szembenálló félnek menlevelet kellett kiállítania a katonák számára, hogy azok az ellenséges országrészben bántatlanul közlekedhessenek. *Jedlicska*, 1881. 698. p.: No. XIV.

A postákért szintén a börtönben maradt társak kényszerültek kezességre, akiknek kötelezettségei a kibocsátott rabok, sőt a posták szökései miatt gyakran tovább növekedtek. Ilyen esetekben, ha sikerült őreiket rávenni, újabb kezességen, újabb postát bocsáthattak ki, akinek feladata az elszökött fogolytársak felkutatása volt. Pálcáztatást vállalva kikönyöröghették azt is, hogy a sarc nem megfelelő részletével érkező posta újabb útra indulhasson.¹⁴⁰ A kezességen kibocsátott rabhoz hasonlóan a határnap előtt meghalt posta testét egy másik posta ugyancsak tartozott beszállítani. Amennyiben ez nem történt meg, vagy a posta a terminus után lelte halálát, a kezes rabok tartoztak az ő sarcát is megfizetni.¹⁴¹ Ennek ellenére az 1660-as években megtörtént Egerben, hogy a terminus lejárta előtt holtan behozott posta váltásdíját tulajdonosa a kezeseken igyekezett behajtani. A dívánban összegyűlt törökök („*dévános urak*”) ugyan a szokástörvénynek megfelelően ezt nem támogatták, a rab birtokosa mégsem az ő, hanem az oszmán birodalom belsejéből egy nemrég érkezett kádi tanácsának igyekezett érvényt szerezni. A kialakult szokásjogot azonban mind a megölt fogoly tulajdonosa, mind a kádi előbb-utóbb kénytelen volt elismerni, Csáky Ferenc felső-magyarországi hadiszéke ugyanis egyértelműen adta tudomásukra, hogy álljanak el „*az olyan szokatlan kívánságtól, mivel a végbeli törvény ellen való dolog, ha terminusra beviszik a holttestet.*”¹⁴²

Végül ha a kibocsátott rab sarchátralékát tulajdonosának teljességgel leszállította, továbbá a tömlő- és bilincsváltásot megfizette, szabadon bocsátásakor váltásdíjának átvételéről külön igazoló-, illetve elbocsátólevelet kapott. Ekkor menés kolduló-, valamint társai kezeslevelét rabtartói megsemmisítették. Maga ugyanekkor tartozott ígéretet tenni, hogy legalább egy esztendőn belül nem vesz részt ellenséges akcióban.¹⁴³ Hazatértét követően ellenben a rabok jelentős része tovább

(1589) A XVII. század második felében ugyanakkor előfordult, hogy török rabok Gyöngyös város lakóit kényszerítették sarcuk bevitelére. *Fekete*, 1933. 108. p.: N° 134.

140 1657-ben a budai keresztény rabok fejenként 1000-1000 botütést vállaltak, hogy a postát újabb útra bocsássák. Uo. No. 26 646.

141 Több remek példa az 1650-es évekből: „*Ezt az rabot postaságban küldvén rabjaink, megholt ottbenn az terminus nap után, melynek 2000 arany volt az kötése. Kút az rabok tartoznak megfizetni kezességek szerént.*”, „*Ez az rab postaságban lévén oda bé, az terminus előtt megholt ottbenn die 19. Augusti. Hozza ki az postája az testét.*” és „*Törökországban holt meg az postán. Váli nagyobbik Ali hozta ki az testét.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. p. 65., 94. és 242.

142 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa. Az esetet részletesen ismerteti: *Izsépy*, 1974. 162. p.

143 „*Ez alkalommal meg kellett ígérnem a basának, hogy egy éven belül nem fogok ellene har-*

folytatta a végvári szolgálatot, miközben általában nekilátott azoknak az adósságoknak a törlesztéséhez, amelyekhez váltságdíjra juttatta.

A kezesség elengedett rab vagy rokonsága a sarcot többféle módon gyűjthette össze. A tehetősebb nemesek először ingóságaiakon adtak túl, majd az atyafiságot járták körbe kölcsönökért folyamodva, végül ha más lehetőség nem kínálkozott, birtokaik egy részét adták el vagy zálogba.¹⁴⁴ A végvári közlegények ugyanakkor néha valóban hosszú kolduló utakra ítéltettek, amelyek során az erdélyi határtól a krajnai Laibachig, sőt igen gyakran még a német birodalom területén is megfordultak.¹⁴⁵ Ezen tevékenységük közben kérelmeket intéztek a Magyar Kamarához, illetve az Udvari Haditanácshoz, hogy szegénységükre való tekintettel fogságuk és koldulásuk idején is folyósítsák zsoldjukat, illetve hagyják jóvá annak kiutalását.¹⁴⁶ Ugyanakkor kolduló jobbágyok és végvári szegénylegények gyakran fordultak „ilendő ajándékért” (*subsidiium charitativum*) a szomszédos vármegyékhez is,¹⁴⁷ vagy pusztán arra kérték valamelyik nagyobb város bíráját, engedélyezze, hogy a templom előtt koldulhassák össze sarcuk egy részét.¹⁴⁸ Sőt 1683-ban még a te-

colni. (Nem ritkán két, sőt három évre szóló fogadalmat kívántak.)” Simplicissimus, 1956. 199. p.

- 144 Remek példákkl szolgál erre vonatkozóan: Borovszky, 1909. 294–295. p. Vö. egy váltságdíj kapcsán keletkezett családi perrel: *Jenei*, 1960. 54. p.
- 145 A magyarországi rabok német birodalmi koldulóútjairól azok a fennmaradt menlevelek és kéregetőpátensek tanúskodnak, amelyeket a birodalmi udvari kancelláriában a XVI–XVII. században tucatszámra állítottak ki. ÖStA HHStA RHR (RHKI) Gratialia et Feudalia, Paßbriefe Karton 1–18. passim és ÖStA HHStA RHR (RHKI) Gratialia et Feudalia, Patentes und Steckbriefe Karton 1–4. passim. Vö. még *Takáts*, 1907. 435. p. Felső-magyarországiak koldulására Laibachban: *Vilfan*, 1971. 189–190. p.
- 146 Győri, egri és komáromi végváriak kérelemlevelei 1570-ből: *Mátray*, 1854. 209–210. p.: N^o I–II. Batthyány Ádám a XVII. század közepén Soós Gergely és Felső György kányavári vajda, illetve várnagy zsoldkérelme ügyében járt közben az Udvari Haditanácsnál. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 32.
- 147 Kossuth Miklós, Turóc vármegye Érsekújvárott szolgáló lovashadnagya például 1652-ben esztergomi fogságából fordult segélyért Bars vármegyéhez, melyre 50 forintot szavaztak meg neki. *Thaly*, 1894. 153–154. p. és *Odeschalhi*, 1892. 539–540. p.: N^o CL. Hasonló könyörgőlevelek a XVII. századból Bars vármegyéhez: Uo. 538–542. p.: N^o CXLVIII–CLIII., Abaújhoz: *Dongó*, 1910–1916. passim (Az általa közölt iratok túlnyomó része ilyen kérelem, illetve velük kapcsolatos ajánlólevél.) Továbbá Borsodhoz: *Borovszky*, 1909. 295–296. p. Vö. még Pest–Pilis–Solt vármegyei adatokkal: *Borosy*, 1983–1985. passim.
- 148 Az egri rabok írták 1663-ban a kassai főbíróknak: „*méltóztasson ezen levelünk praesentáló két posta rabtársinkat az templom eleiben bocsátani, hogy az keresztények nyujthassák istenes alalmazásnjokat.*” *Kemény*, 1897. 573–574. p. Vö. még két horvát végvidéki katona Laibach

hetősebbnek számító Kisfaludy család egyik tagja, László — utóbb ideiglenesen megbízott győri viccgenerális — sem mellőzhette az erődváros magyar csizmadia céhének „alamizsnáját”, hogy mielőbb visszanyerje szabadságát.¹⁴⁹

A vármegyék és a kincstár általában egy-két forintnyi összeggel minden esetben támogatták a könyörgő levelekkel hozzájuk forduló rabokat. 1570-ben Rudolf király az egyre szaporodó kérelmek hallatán még azt is engedélyezte a Magyar Kamarának, hogy a királyi jövedelmekből azután évente 300 magyar forintot alamizsna-pénz címén rabok támogatására fordítsanak.¹⁵⁰ Sőt 1598-ban Vas vármegye külön „alamizsnaadót” vetett ki nemescire és jobbágyaira két fogságba esett nemes személy kiváltására.¹⁵¹ Az uralkodó és a vármegyék mellett olykor magánszemélyek vagy azon tiszt- és katonatársak mutattak emberséges példát jótékony cselekedeteikkel, akik teljességgel tisztában voltak azzal, hogy a raboskodás nyomorúságát maguk is bármikor megtapasztalhatják.¹⁵² 1649-ben a teljes kiskomáromi őrség ajánlotta fel egy hópénzt Kanizsán raboskodó vicekapitányának megsegítésére.¹⁵³ Sőt a humanista Lackner Kristóf soproni polgármester a XVII. század első felében végrendeletével külön alapítványt hozott létre azon polgártársai támogatására, akik a kereszténység örök ellenségének fogságába kerülnek. Noha a városi polgárok körében a Szent Mihály templomban — mint korábban — ezután is perseyeztek a török fogságba esettek kiváltására, Lackner alapítványa minőségileg egészen más nagyságú támogatást biztosított, hiszen abból általában 50-100 forintot utaltak ki egy-egy rab sarcára a kamara és a vármegyék néhány forint összegeivel szemben.¹⁵⁴ A déli végeken Laibach városa a XVI–XVII. század fordulóján hasonlóképpen jelentős összegekkel támogatta rabságba esett polgárai kiszabadulását, illetve engedélyezte kezességben kibocsátott raboknak a városban történő koldu-

városához intézett, német nyelvű kérelmével (1596): *Vilfan*, 1971. 185. p., ill. Maráczai Nagy Balázs prédikátor kérelme Sopron városához: *Deák*, 1886. 110–111. p.: N^o I.

149 *Lengyel–Lovas*, 1939. 90. p.: N° 18.

150 *Mátray*, 1854. 209. p.: N^o I.

151 *Tóth*, 1989. 159. p.: N° 470.

152 Nem véletlenül írták 1639-ben Abaúj vármegyének a gyarmati rabok: „Nagyságtoknál és kegyelmeteknél nyilván vagion az embereknek szerenczeinek változó állapotia, ugi annyra hagi az kit szabadsagghal megh eörvendeztetet csak egy szempillantásban keserves rabsaghra jutathat.” *Dongó*, 1914. 169. p.: N° XXXII.

153 *Varga J.*, 1991. 130. p. Vö. még néhány egyéb példa: *Takáts*, 1907. 522. p., ill. keresztény rabok támogatására a kótyavetyén elárverezett nyereségből: *Takáts*, 1917/1. 169. p.

154 *Kovács J.*, 1959. 6–11. p.

lást.¹⁵⁵ A XVII. században azután a német birodalom területén több rabváltó társaság alakult,¹⁵⁶ majd főleg a visszafoglaló háború utáni időszakban Magyarországon is komoly tevékenységet fejtek ki a keresztény rabok kiszabadítására alakult szerzetesrend (*Ordo Sanctissimae Trinitatis*) tagjai, a rabváltó trinitáriusok.¹⁵⁷

A teljesen önzetlenül nyújtott segélyek mellett előfordultak olyan esetek is, amikor egy-egy földesúr raboskodó familiárisával vagy egy szabad legénnyel, illetve rokonságával szerződésre lépett, melynek értelmében vállalta a sarc megfizetését, ezt azonban a rab — és olykor egész családja — szabadulását követően tartozott leszolgálni.¹⁵⁸ Persze a jótevők egy része azután visszaélt helyzetével és az egykori rabot a vele kötött szerződéssel ellentétben örök szolgálatra kényszerítette — miként arról Bornemisza Péter emlékezett meg egyik munkájában: „*Török rabságból rab jött ki ... Amaz istentelen oly álnok levelet [kötelezvényt] vett tőle, hogy senkitől pénzt kölcsön ne kérhessen [csak tőle]. Csakhogy az jószág nála maradjon. [Tehát ingatlanát adta a rab zálogba.] És midőn őt, hat, tíz esztendeig bírná is, és azmit kölcsönadott, kiszedte volna is: mégis nem indult fel az szíve, hogy immár megerezzené neki.*”¹⁵⁹

4. Érdekképviselet a tömlőcben: a rabközösségek „önkormányzatának” kialakulása és működése

A váltságdíjjal összefüggő szokások — elsősorban a kezesség intézménye — és a fogva tartás siralmas körülményei a XVI. század második felétől egyre szükségesebbé tették, hogy a rabok a tartásukkal és szabadulásukkal kapcsolatos ügyekben és egyéb vitás kérdésekben közös erővel lépjenek fel. Közösséggé szerveződésük folyamatát elősegítette, hogy számuk — miként arról a Csonkatoronyban sínylődők létszámadatairól közölt táblázat tanúskodik — a XVII. század közepére igen jelentősen megnövekedett. Mindemellett a konstantinápolyi Héttoronnyal el-

155 Vilfan, 1971. 184–192. p.

156 Egy ilyen társaság vezetőjének kinevezését I. 1623-ból: ÖStA RHR (RHKI) Gratialia et Feudalia, Patentes und Steckbriefe, Gramay.

157 Fallenbüchl, 1940. 9–14. és 32–41. p.

158 Egy-egy ilyen példa a XVII. századból: Varga J., 1991. 131. p. és Jedlicska, 1910. 112. p.: N° 209. Néha ugyanakkor a rabok holtig tartó szolgálat vállalására is készek voltak. Borovszky, 1909. 296. p.

159 Nemeskürty, 1959. 198. p.

lentében — ahol minden egyes ellenséges ország képviselői (velenceiek, németek, magyarok stb.) külön csoportosulást alkottak¹⁶⁰ — a hódoltság vilájet- és szandzsákközpontjaiban a rabok szinte kizárólag ugyanazon nemzetiséghez és valláshoz tartoztak. Ez természetesen elősegítette összetartásukat és azt, hogy a különféle visszaélések ügyében hatékonyan emeljenek szót, akár birtokosaiknál, akár a tőlük pusztán néhány tucatnyi kilométerre lakó szomszédos pasáknál vagy generálisoknál. Egy-egy börtönlázadás vagy nagyobb szökési kísérlet pedig — miként az idézett 1652. évi szalónaki vagy a harminc esztendővel későbbi váradi — a rabok tulajdonosai számára is kétségkívül bizonyította, hogy minél tekintélyesebb váltásdíjért egyre többen és gyorsabban csak akkor szabadulhatnak, ha rabjaiknak engedélyezik, hogy azok érkeik képviselőire külön szervezetet hozzanak létre. A „rabönkormányzatok” kialakulásának a fenti tényezők mellett ugyanakkor a kor sajátosságai is kedveztek, a XVII. század zavaros viszonyai ugyanis meggyorsították a kisebb települések és egyéb közösségek önszerveződésének folyamatát.

A rabközösség érdekeinek szóvivője az úgynevezett rabgazda (*Wirt*) volt, akit — miként Auer János Ferdinánd pozsonyi polgár rabnaplója állítja — a végvárakban kialakult szokás szerint az idősebb rabok közül (bizonyára a közösség beleegyezésével) a tömlőtartók neveztek ki.¹⁶¹ Feladatuk általánosságban a rabok érdekeinek képviselete és védelme, valamint a magyarul nem mindig tudó török tulajdonosaikkal és tömlőtartóikkal való kapcsolattartás volt. Az 1660-as évek első felében Budán egy már kilenc esztendeje raboskodó érsekújvári lovaskatona, István gazda töltötte be ezt a tisztséget, Váradon és Egerben ugyanakkor az a szokás alakult ki, hogy a számos feladat ellátására két gazdát választottak.¹⁶² A hódoltság legjelentősebb börtönében, a budai Csonkatoronyban a gazdán kívül a jelentős levelezés intézésére és a különféle iratok (kérelmek, kezeslevelek, kötelezvények stb.) kiállítására maguk közül még írnokot is választottak (1650-es évek eleje: Rác Péter; 1656–1657: Sentei Géci¹⁶³). Sőt egy 1661. évi adat szerint még külön papjuk is volt Szolnai György személyében.¹⁶⁴ „Képviseletük” tehát alig különbözött egy

160 L. ezekre Lukinich, 1923. 191–196. p.

161 „Überall in denen Kranitzhäußern der Gebrauch, das einer unnter den Gefangenen von den Tömlitzer zum Haubt über die andern, so hernach der Wirth genennet wirdt, gemacht, welcher Sorg und Aufsicht vor die andern tragen muess.” Uo. 122. p.

162 Jegyzéküket I. a Függelékben.

163 Rácra: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 15 615., 15 617., 20 020., 26 681. és 27 310. Az 1654. évi rabjegyzék szerint egerszegi katona volt, akinek sarcát a törökök 900 tallérban állapították meg. Uo. N° 7763. és 27 310. Senteire: Uo. N° 9278., 9289–9296. és 42 841.

korabeli falu „önkormányzatát” irányító testülettől.

A rabgazda elsődleges feladata a helyi török főméltóságokkal (pasák, bégek, kajmekámok) és a fogvatartókkal (dizdárok és tömlöctartók) való állandó kapcsolattartás,¹⁶⁵ illetve a rabok érdekeinek képviselése, pontosabban ügyeiknek olyan diplomatikusan történő elintézése volt, mellyel mindkét fél elégedett lehetett. Miután a vilájet- és szandzsákközpontokban szokássá vált, hogy a pasák és bégek a rabok váltságdíjának és egyéb problémáinak elintézésére külön dívánt — mondhatnánk „rabdívánt” — tartottak,¹⁶⁶ ezeken a gazda és az írnök több fogolytársra kíséretében maga is részt vett. A rabok sarcát birtokosaik ugyanis véglegesen a dívánon fogadták el, sőt gyakran ugyanitt kényszerítették őket kezességre. Továbbá itt olvasta fel, majd fordította törökre a rabok írnoke, vagy ha ilyen nem volt, a pasa vagy a bég íródcaíja a keresztény közösségnek, sőt olykor a rabok ügyeiben a törököknek írott leveleket is. Emellett ugyancsak a díván alkalmával nyílt lehetőség arra, hogy az oszmán tisztek Budán a kádi és a mufti, illetve — miként azt említettük — olykor a keresztény rabközösség jogi szakvéleményének kikérésével döntsék el a rabok tulajdonjogával vagy a sarcaikkal kapcsolatos vitás kérdéseiket.¹⁶⁷

A gazdára a legtöbb feladat így a rabok váltságdíjával kapcsolatosan hárult. A sarcért folytatott díváni alkudozásokban való részvételén túl a rabok általában az ő vezetésével vagy tanácsára választották meg kezeseket vagy az egy-egy szökött társuk megkeresésére kiküldendő postákat. Hasonlóképpen a gazda kezelte és elsősorban élelemvásárlásra használta fel azokat a pénzüsszegeket, amelyeket végrendeletileg hagyott valaki a közösségre. A XVII. században ugyanis a végváriak és a határ menti nemesek körében illendő szokássá vált, hogy testamentumukban néhány forintot hagytak a szomszédos török országrész, de mindenekelőtt a budai Csonkatorony rabjainak megsegítésére.¹⁶⁸ Rajtuk kívül segélyekkel támogatták a

164 Feltéve, hogy a kiadott iratban említett papon valóban a rabok lelki életének gondozóját kell értenünk. *Nagy Im.*, 1868. 662. p.

165 „*Ez elmúlt napokban budai kajmekán őnagysága magához hívatta volt az szegény Csonkatoronyban nyomorgó keresztény raboknak gazdáját egynehányad magával, tömlöctartóval egyetemben.*” (1660) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9299. Idézte már *Kubinyi*, 1958. 523. p.: 16. jegyz.

166 „*Hivatott az bék ő Nagysága bennünket elejiben; díványok volt az török uraknak, ilyen okon, hogy az rabtartás dolga felől.*” (Szolnok, 1656) *Thaly*, 1871. 215. p. Vö. még *Fekete*, 1932. 243. p.: N° 9.

167 Minderre l. az alábbi missiliseket: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9278., 9284., 9289., 9294. és 9296.

budai keresztény foglyokat az alföldi mezővárosok is,¹⁶⁹ melyek pénz- és élelemküldeményeit általában a budai bírák adták át a rabközösség vezetőjének. Buda és Pest városok megmaradt keresztény lakói pedig hadiadóik elengedése fejében kötelezve voltak a Csonkatorony rabjainak élelmiszerral való ellátására. Ezt igazolja, hogy midőn 1596-ban Pálffy Miklós „dunáninenni” kerületi főkapitány az uralkodó nevében adózásra akarta őket kényszeríteni, maga a rabközösség igazolta az élelemellátással kapcsolatos állításuk valódiságát.¹⁷⁰

A rabok ellátása ennek ellenére nem kis feladat elé állította gazdájukat. Néha ugyan engedély kaptak, hogy egy-egy budai polgár vendégül lássa őket, a XVII. században az egyre csökkenő keresztény lakosság a rabok számának drasztikus növekedésével mindegyikre már képtelen volt. Mivel a tömlőcváltság fogvatartóiknak pusztán őrzésükért és nem tartásukért járt, az élelemellátást gyakran alig tudták megoldani.¹⁷¹ Segélykérő levelek pedig nem mindig találtak meghallgatásra. A törökök ezért még annak a szokásnak a kialakulását sem akadályozták meg, hogy a kezességen kibocsátott rabok társaik számára élelmet vásároljanak vagy összekoldult segélyeket (főleg kenyeret és húst) fuvarozzanak be a királysági területekről a hódoltsági börtönökbe. A kölcsönösség említett elvének megfelelően ugyanez a gyakorlat a másik oldalon is elevenen élt, noha előfordult, hogyha a kezességen kibocsátott rab nem tért vissza, időlegesen megtiltották a segélyek szállítását. Ellenben ha a törökök megfelelően látták el a rabokat és nem akadályozták kéregető tevékenységüket, maguk ugyanerre buzdították a szomszédos magyar főkapitányokat.¹⁷²

168 Néhány példa: 1604, Galovicz Csiszár György: „Ismég hagyok az szegény körösztény raboknak, kik az Chonka Toromban vadnak, ugyan száz forintbul 5 forintot.” Horváth, 1995. 30. p.: N° 4., 1652, Trombitás Pál győri végvári katona özvegye, Raczkey Judit: „Ezen háznak árából az Czonka Toronybeli keresztény raboknak adgyanak öt ezüst tallért.” Horváth, 1996. 168. p.: N° 212. és 1663, Sándor György Veszprém vármegye szolgabírája és felesége: „Budai Csonkatoronybeli raboknak hagyunk huszonöt forintot.” *Fejérváratott lévő keresztény raboknak tizenharmadfél forintot.* MOL P 961 Daróczy cs. lt., Tétel 1. Paksy cs. ir. fol. 42–46. Ugyanez az adat a Thaly család archívumából: Varga J., 1991. 130. p.

169 Nagykőrös, 1630: „akkor az raboknak adtunk 1 ft. 40 d.” Szilády–Szilágyi, 1863. 18. p.: N° XVIII. és 1650: „Czonka törömbeli [sic!] rabok számára attam 26 d.” Uo. 161. p.: N° LXIX. Vö. még Fekete, 1944. 175. p.

170 *Jedlicska*, 1897. 593. p.: N° 928/b.

171 Ennek borzasztó következményeiről 1663-ból naplójában igen hiteles képet fest a Csonkatorony melletti fogdában tartott Auer János Ferdinánd pozsonyi polgár. *Lukinich*, 1923. passim.

172 „Ha valamelyikünk kimegyen is, az mi kevés pecsenyét, élésiünkre valót Magyarországból küldenének avagy hoznának, az ebeknek hányják és azok osztoznak vele.” (1654) MOL P

A rabgazda a közösség ügyeinek intézésére a tömlöctartók engedélyével még a királysági területekre is elutazhatott. Mindez gyakran történhetett meg, hiszen Egerben és Váradon bizonyára azért alkalmaztak két gazdát, hogy az egyik távollétében a másik továbbra is elláthassa társaik irányítását és képviselését. A gazdák királysági tevékenységére vonatkozóan a XVII. század második feléből több érdekes esetet ismerünk. 1661-ben például a budai rabok vezetője, Posgay András a Sopron megyei Pórladány községben a Csonkatorony rabjaira szállt birtokot adta el a közösség nevében. Történt ugyanis, hogy egyik kezességben kibocsátott társukat, aki sarca egy részével éppen Budára tartott, egy túskevári ember a Bakonyban megölte és kifosztotta. Tette hamarosan nyilvánosságra került és földesurainak sikerült is őt kézre keríteniük. A budai rabok erre a gyilkost ajánlották a törököknek megölt társuk helyébe, ők azonban ezt nem fogadták el, és a kialakult szokásjognak megfelelően — mivel a rab holttestét nem küldték be — bennmaradt kezestársain követelték 2000 tallérnyi sarcát. Erre a túskevári férfit az úriszék a rablásért és gyilkosságért halálra ítélte, jószágait pedig a megkárosított rabok számára rendelte, olyan feltétellel, hogy azt bárkinek eladhatják. Így került a rabközösség birtokába a Sopron megyei Tompaháza falu egyik pusztája házhelye a hozzá tartozó erdővel és szántófölddel. Ezt azután ők az esztendő tavaszán 20 gráci tallérért eladták Niczky János hadnagy, Posgay András rabgazda, Szolnai György pap és még egy rabtársuk jelenlétében Bakodi Istvánnak és feleségének, hogy a befolyt pénzüsszezből meggyilkolt társuk sarcának legalább egy részét kifizethessék.¹⁷³

Az 1660-as évek második felében hasonló ügyekben többször járultak a váradi és egri rabgazdák néhány idősebb társuk kíséretében Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány kassai hadiszékére.¹⁷⁴ Az idézett 1680. évi füleki seregszéki tárgyaláshoz hasonlóan — amelyen egy vasas rab pereskedett a királyi véghely várnagyával —, az utóbbi esetekben a váradi vagy az egri rabközösség indított pert

1314 Batthyány cs. lt. N° 7763. Ugyanerre l. még: Uo. N° 9279., 9293. és 26 681. Élelemkérelem Batthyány Ádámhoz a Csonkatoronyból: Uo. N° 9307. A török rabok megfelelő ellátását kérik: Uo. N° 9310. A szalónaki török foglyok hasonló kérelme a kanizsai magyar rabok ellátására, mivel „*az ottbenn lévő keresztény raboknak, az mint ittkim panaszkodnak, kenyerek megtartóztatott, azonkívül az hatalmas vezér előbbeni szegény szokások szerint koldulniok sem hagy többül,*” s ezért Batthyány is hasonlóképpen bánik velük. (1645) MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 118. Vö. még Uo. N° 123. és 133.

173 Nagy Im., 1868. 661–663. p.

174 Vö. a meggyilkolt egri posta már idézett ügyét, ahol szintén a gazda képviselte az egri rabközösséget. A hadiszék összetételének és tevékenységének bemutatása: Pálffy, 1995/1. 115–132. p.

több királysági személy ellen. A hadbírótság előtt minden alkalommal a rabgazdák képviselték társaik érdekeit. 1665 őszén például a váradi rabok nevében Dobai Mihály gazda Homonnai Drugeth Zsigmondné egyik terebesi jobbágyasszonya ellen nyújtott be keresetet. Az asszony fia ugyanis egy aga rabjaként nyomorgott Váradon, majd postájával együtt társaik kezességén kibocsátást nyert. A fiú ekkor Terebesen felkereste szüleit és velük — mivel a posta miatt nem szökhették el — galád tervet hajtott végre. Az éjszaka folyamán a postát „megnyomták, agyon vagdalták és megölték.” Miután a kibocsátott két rab a határnap lejártát követően sem tért vissza, a rabtartók ismét a fenytetés eszközéhez folyamodtak. Erre a rabok újabb postákat küldtek ki a terebesi fiú és társa felkeresésére, akik sikerrel jártak. A szökevényt bevitték Váradra, postájának azonban már csak eltemetett holttestére bukkantak. Mivel ez jóval a terminus lejárta után történt, a szokásjog értelmében a kezesek kötelesek voltak a posta sarcát magukra vállalni. Ők azonban nem hagyták annyiban a dolgot, és a szokásjog értelmében — „*törvény mind török közt es magyar közt ugy vagyon, hogy valahon olyan dologh [ti. gyilkosság] esik ott tartoznak az sanczaval*”¹⁷⁵ — Csáky főkapitány, majd Wesselényi Ferenc nádor közbenjárásával Homonnainétól követelték a posta váltságdíját. A földesúr azonban nem sietett megfizetni a kívánt összeget, mire a rabok a gyilkos „vénesszornynak” a kiadását szorgalmazták. Ehhez azonban előbb bizonyítaniuk kellett, hogy a jobbágyasszony valóban részt vett a bűntettben.¹⁷⁶

Ugyanezen hadiszéken — s nem a vármegye törvényszékén — a váradi rabok Semsey Sándor Abaúj megyei nemesembert is beperelték. Ő ugyanis egy Egerből származó török rabot Fekete János váradi fogolynak adott el maga kiváltására („*feje szabadulására*”). Az ottani törökök azonban hittársukat nem fogadták el Feketeért cserébe, mire Semsey az immár Fekete tulajdonában levő rabot újra eladta, ezúttal egy egri magyar rabnak, aki azután érte valóban visszanyerte szabadságát. Fekete ezután társai kezességén és Semsey felkeresésének ürügyén egy postarabbal elhagyta Váradot. Kibocsátását követően azonban nem a nemesemberhez igyekezett, hanem postájával együtt tüstént kereket oldott. A kezes raboktól ezek után fogvatartóik mindennapos kínzásokkal Fekete és postája váltságdíját követelték. Mivel a szökött rabok felkutatására semmi reményük nem volt, ezért Csáky Ferenc hadiszékén Semseytől legalább azt a pénzüsszeget igyekeztek visszakövetelni, amelyet ő egykori rabtársuktól az egri törökért kapott.¹⁷⁷ Hasonló példáról török

175 *Izsépy*, 1970. 316. p.

176 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa, ill. a Függelékben citált levelek. Alapos ismertetése: *Izsépy*, 1970. 320–321. p.

rabok esetében is tudunk. 1640-ben a Fülek várában nyomorgó kezesek a gyöngyösi vásáron koldulása közben megölt társuk 900 gurusnyi vérdíját követelték a várososn, ezúttal sikertelenül.¹⁷⁸

A rabközösségek amellet, hogy a királysági alattvalókkal való vitás kérdéseik elintézésére hadi bíróságokon kerestek jogorvoslatot, néhány adat szerint nemcsak török rabtársaik ügyeiben szolgáltak szakvéleménnyel, hanem maguk is mintegy bíróság gyanánt hoztak — noha néha kényszerű — határozatokat. A kezesekkel kapcsolatban előfordult például, hogyha a kibocsátott rab a kijelölt határnapra nem tért vissza, a kötelezettség érvénybeléptetése érdekében a kezesre a végvár főkapitánya — miként például 1635-ben Esterházy Pál bányavidéki vicegenerális — „*váczi emberek előtt az rabokkal tétetett vala törvényt reá.*”¹⁷⁹ Ugyanígy módon hoztak határozatot 1652-ben a Csonkatorony keresztény rabjai is kibocsátott rabtársuk, Palotai Ferenc sarcával, illetve annak vitás kérdéseivel kapcsolatban.¹⁸⁰

5. „Varadi szegeny rabok petseti” — a rabközösségek irathitelesítési szokásai

A hosszas hadiszéki peres tárgyalásokkal és a szövevényes kezességi ügyekkel összefüggő iratok kiállítása, továbbá a rabok kérelemleveleinek megírása komoly nehézség elé állította a rabgazdát. Budán és a többi határ menti török végvárban ezért már a XVII. század elején az a gyakorlat szilárdult meg, hogy — miként említettük — a közösség egy írástudó rabot írnokeként alkalmazott, aki azután egységes stílusban és szerkezetben fogalmazta nap mint nap társaik könyörgőleveleit.¹⁸¹ A kiállított iratok hitelesítése ebben az időben ugyancsak szükségessé vált, hiszen a hosszú békeidőszak alatt a kibocsátott raboknak — akik maguk kézbesítették leveleiket¹⁸² — gyakran kellett igazolniuk, hogy valóban igaz úton járnak. A megromlott közállapotok idején ugyanis a hamisan kolduló rabok szerfelett megsaporodtak, hit-, men-, kolduló- vagy a kérelemlevelet pedig nem volt nehéz hamis-

177 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa, ill. a Függelékben citált levelek. Az ügy említése: *Izsépy*, 1970. 321–322. p.

178 *Fekete*, 1932/I. 316. p.: N° 70–71. Vö. még *Fekete*, 1933. 113–114. p.: N° 154–155.

179 *Jedlicska*, 1910. 138–139. p.: N° 259.

180 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 343.

181 *Izsépy*, 1970. 317–318. p.

182 „*levél vivő rabtársaink*” (Dátum nélkül.) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. Vö. még Uo. N° 35 722.

sítani. Mivel az iratok hitelesítésének legelterjedtebb módja Magyarországon a megpecsételés volt, és miután — többek között éppen az előbb említett okok miatt — a XVII. század a magyar köriratú községi, céh- és egyéb közösségi–testületi pecsétek megszületésének virágkorát hozta,¹⁸³ aligha csodálkozhatunk azon, hogy a hódoltsági magyar rabközösségek is pecséteket vésettek maguknak. Ezeket azután bizonyára maga a gazda őrizte, illetve velük hitelesítette a deák által megfogalmazott és lejegyzett iratokat.

Noha tudjuk, hogy a fennmaradt rablevelek pecséthasználataból az iratanyag töredékes volta miatt messzemenő következtetéseket nem szabad levonnunk, mégis úgy véljük, tanulságos komolyabb vizsgálat alá venni a magyar szfragisztika ezen páratlan „termékeit”. Erre azért is különösen nagy szükség van, mert pecsétanunk — a múlt század második felének néhány kisebb közleményétől eltekintve — mind a mai napig nem fordított kellő figyelmet koraujkori pecséthasználatainkra, illetve a magyar feliratú pecsétek kialakulásának és fejlődésének folyamatára.¹⁸⁴ Az alábbi adatok remélhetőleg bizonyítani fogják, milyen lehetőségek rejlenek még ezek kutatásában.

Az eddig előkerült legkorábbi hódoltsági rabpecsétet a budai Csonkatorony közösségének 1651. február 15-én Batthyány Ádámhoz intézett leveléről ismerjük (No. I.).¹⁸⁵ Noha a pecsét meglehetősen kis alakú és primitív megmunkálású, „CT” felirata a korban egyedi volta miatt kezdetben mégis alkalmas lehetett arra, hogy a „Csonka Toronyban” nyomorgó keresztény rabok vele hitelesítsék kiállított irataikat. Sajnos jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk pontosan megválaszolni, mióta használta a budai rabközösség ezt a pecsétet. Annyit azonban kijelenthetünk, hogy a Csonkatoronyban 1562-ben, 1575-ben, sőt még 1605-ben kiállított leve-

183 Erre a folyamatra l.: *Lugossy*, 1855.; *Nagy Iv.*, 1867.; *Thaly*, 1869.; *Nagy Gy.*, 1871. és összefoglalóan *Kumorovitz*, 1938. 274–278. p. A különleges hatósági pecsétek közé sorolható a füleki seregbíró 1680-ból ismert és pusztán egy latin nyelvű feliratot — azt is rossz helyesírással — magába foglaló pecsétje: „SIGILLV[M] IVDICII BELLICIS [sic!] PRESIDII FILEKIENSIS”. MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 11 378. és Pálffy, 1995/1. 144. p. és 228. p.: 2. jegyz. Vö. még a hasonlóképpen érdekes parasztvármegyei pecsétekkel: *Szakály*, 1969. 142–143. p.

184 *Kumorovitz L. Bernát* már 1938-ban helytelenítette azt az elképzelést, hogy „a mai elgondolások szerint a pecsétanba elsősorban a középkori anyag tartozik.” *Kumorovitz*, 1938. 278. p.

185 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 50 743. Vö. még dátum nélkül: Uo. N° 35 790. Itt szeretnék őszinte köszönetet mondani Kákonyi Sándornak a pecsétek ábrázolásáért. (A rabpecséteket a mellékelt ábrákon eredeti méretükben és formájukban közöljük a 62. oldalon.)

leken sem találunk semmiféle pecsétet.¹⁸⁶ 1636-ban azután az egyik rab levelén egy nyolc egyenlő szeletre osztott kör alakú pecsét bukkan fel, a következő évtizedben pedig egy-egy nemes származású rab vagy valamelyik budai török tisztségviselő sigillumával erősítették meg az iratokat.¹⁸⁷ Mindebből talán mégsem merészség azt feltételeznünk — jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy a megpecsételt leveleknek csak igen kis százaléka maradt fenn —, hogy a pecsétet valamikor az 1640-es években vésethette a Csonkatorony keresztény közössége.

1651 őszéről a budai raboknak újabb pecsétjére bukkantunk a Batthyány levéltár páratlan missilis-gyűjteményében (No. 2.),¹⁸⁸ amelynek használatára egészen 1660-ig rendelkezünk adatokkal. A korábbinál jelentősen nagyobb méretű pecséten a „CT” felirat fölött egy három karikán összetartott lábbilincs látható, amely a XVII. század egyik legismertebb török béklyófajtája volt.¹⁸⁹ Az általában vörös viaszba vagy ritkábban kis papírszeletre nyomott beszélőpecsét monogramja alatt egy másik típusú béklyót, míg tőle jobbra és balra egy-egy különleges eszközt, talán valamiféle kínzószerszámokat (kézszorítót és szájfeszítőt vagy esetleg hóhérszéket) találunk, ezt azonban a fennmaradt igen csekély számú törökkori leletanyag alapján pusztán feltételezésként állítjuk. Ugyanakkor bizonyosan tudjuk, hogy ezzel a pecséttel egyidejűleg az 1650-es években a rabközösség egy kisebb pecsétet (No. 3.), pontosabban a nagypecsét kisebb változatát is használta. A kispecsét nemcsak méretében különbözött a nagyobbtól, hanem abban is, hogy rajta a C és T betűk markánsabbak voltak, föléljük pedig egy olyan kéz- vagy lábbéklyót véstek, melyet nem egy karika, hanem pusztán egy vasrúd tartott össze. Mivel a kispecsét sajnos csak datálatlan — de biztosan 1650-es évekből származó — leveleken maradt fenn, az sem zárható ki teljességgel, hogy születése megelőzte a nagyét, noha erre ez ideig semmiféle bizonyíték nem került elő. A két pecsétet azonban biztosan egyidejűleg használták, hiszen azok az említett Rácz Péter írnok által kiállított leveleken bukkannak fel. Több pecsétre egyrészt az egyre növekvő számban kiállítandó iratok miatt volt szükség — az 1650-es évek közepén ugyanis a rabok lét-

186 1562: Csarkó György komáromi végvári levele I. Ferdinándhoz. ÖStA HHStA Turcica Karton 16. Konv. 2. fol. 133.; 1575: Vadlövő Benedek levele Melith Péter diósgyőri várnagyhoz. MOL P 707 Zichy cs. lt. N° 2102. Kiadása: MZsO, 1969. 75–76. p.: N° 11/3. 1605: Wathay Ferenc és Komornyik István egy-egy levele Batthyány Ferenchez. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 51 262. (Wathay levele több kiadásban napvilágot látott: RMKT, 1959. 554. p., Nagy, 1976. II. köt. 164–165. p. és RMLt, 1981. 343–345. p.: N° 75.) és Uo. N° 27 083.

187 1636: Uo. N° 9277., 1646: N° 9279–9280. 1649: N° 35 722., és é. n.: N° 9309.

188 1651. szept. 4.: Uo. N° 31 527.

189 *Temesváry*, 1970. 54. p.

száma villámgyorsan emelkedett, és így ügyeik száma is sokszorosára nőtt —, másrészt a pecsétet őrző rabgazda királysági útjai alatt sem szünetelhetett a kezeslevelek és egyéb iratok kiállítására.

Rácz deák levelein a nagy- és kispecsét mellett az 1650-es évek első felében egyetlen alkalommal egy ábrázolásában még érdekesebb beszélőpecsét bukkan fel, amely reneszánsz jellegű pajzson stilizált formában magát a budai Csonkatornyot mutatja be (No. 4.).¹⁹⁰ Ennek megerősítéseként a címerpajzs felett a „BCT” betűk olvashatók. A pecséten látható torony — amely egykor a vár kelet–nyugat és észak–déli védelmi vonalának sarokpontjában, a mai királyi várpalota belső udvarán emelkedett — a hódoltság legjelentősebb börtönc volt. Nevét a hagyományok szerint onnan kapta, hogy Zsigmond király uralkodása idején kezdték építeni, de sohasem fejezték be, így csonka volta miatt az esőzések sem kímélték.¹⁹¹ Noha benne már a középkorban is őriztek rabokat,¹⁹² igazi börtönné a török hódoltság időszakában vált, ahol egy 1551. évi adat tanúsága szerint a budai pasa már jelentős számú keresztény foglyot tartott.¹⁹³ Az épületet — amelynek fapadlásai az 1578. évi nagy löporrobbanás idején beomlottak, minek következtében az ott tartózkodó rabok közül többen elpusztultak — egy órház mellett a tömlőctartók, továbbá janicsárok és más várbeli törökök barakkszerű házai vették sűrűn körbe.¹⁹⁴ Maga a torony —

190 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 15 615.

191 „Szemközt áll Zsigmond király tömeges épülete; inkább nagyság, mint szépség által tesz benyomást. Egy négyszögű tornyon kívül hat más tornya van; (a négyszögű) hihetetlenül széles, s befejezetlensége miatt Csonka-toronynak nevezik.” (Gaspar Ursinus Velius 1527. évi leírása.) *Banfi*, 1936. 105. p., ill. „Néhány nappal később Imre zsidót lefogták s a várbéli csonka toronyba zárták, melyet még Zsigmond király építtetett kváderkövekből. Négyszintű [az eredeti német szöveg ezt nem állítja — P. G.], befejezetlen és fedetlen, az eső beesik; ezért nevezik csonka, vagyis ki nem épült, lenyesett toronynak.” (Hans Dernschwam XVI. század közepi leírása.) *Tardy*, 1984. 121. p. Az eredeti német szöveg: *MZsO*, 1965. 151. p.: N° 162. Feltárására: *Gerevich*, 1955/1. 248–251. p. és Zsigmond kori építésére Bonfini alapján: *Gerevich*, 1955/2. 281–282. p. A benne sínylődött rabok leíratait *Kubinyi András* tette közzé: *Kubinyi*, 1958. 519–522. p. A fogva tartás körülményeire: *Lukinich*, 1923. 120–142. p. Vö. még *Gragger*, 1927. 19. p. és *Fekete*, 1944. 160–161. p.

192 MOL DI. 24 005. és *Kubinyi*, 1958. 519–520. p.

193 ÖStA KA AFA 1551/11/14. Thelekessy Imre levele Ehrenreich von Königsberghez. 1551. november 8., Komárom.

194 „Ez tornyot éfélkor megütötte az menykü. Nagy fényességgel jött az kű alá, mint egy lámpás; ez tornyot és az mellette való palotákat mind elhánta vala. Az szent István tornya és palotája, és temploma, és az csonka-torony megmaradtanak. Igen sok keresztény rab volt az csonka-toronyban, ötszázig való, harmincznégyet vesztett az kű benne, kik az torony tetein aláhul-

miként arról a pecsét is tanúskodik — többszintes erődítmény volt, melyben különböző nagyságú és „kényelmű” cellák sorakoztak. A legsanyarúbb sors azokra a rabokra várt, akiket a sötét Alsótömlöcben (törökösen Alsókulában) vagy a rabok vallatására és kínzására szolgáló „*rötenetes hideg pincében*” helyeztek el. Hasonlóképpen főként büntetésként kerültek foglyok a torony „*Büdös Kula*”-ként emlegetett részébe. Ugyanakkor nappal a tömlöcudvaron tartották vagy dolgoztatták őket, ahol azután pecsétjeik alatt gyakran állítottak ki különféle iratokat.¹⁹⁵

A foglyok által használt pecsétek saját ügyeikben teljes bizonyító erővel bírtak, azaz gyakorlatilag a rabközösség közhitelű (autentikus) pecsétjei voltak. Ezt igazolja a Csonkatorony rabjainak — az eddig előkerült adatok szerint — 1657 és 1661 között alkalmazott pecsétje is (No. 5.), amely később valószínűleg egyaránt felváltotta a fokozatosan eltűnő kis- és nagypecsétet. Az újabb pecsét számos tekintetben különbözött elődeitől, ábrázolásai azonban átörökítették azok elemeinek jó részét. A magyar nyelvű, már több szóból álló körirat („*B[udai] CZONKA TORONY*”) alkalmazása teljességgel követte a kor községi pecsétjeinek éppen ekkor elterjedő gyakorlatát. A jelentősen megnagyobbított pecsétnyomó köriraton belüli része — a kétfajta bilincs és a feltételezett kínzóeszközök ábrájával — mégis a kontinuitást jelképezte. Használatakor 1661-ben pedig a rabközösség már régi, bevett pecsétként hivatkozott rá azon említett szerződésének megerősítésekor, midőn Sopron megyei birtokát adta el: „*Melynek bizonságára adjuk ez levelünket, nyomoruságbéli seregünk gazdája kezeirásával és szokott pöcsétünkkel megerősítvén.*”¹⁹⁶

A Csonkatorony rabjai utolsó alkalommal 1678-ban vésettek újabb pecsétet (No. 6.).¹⁹⁷ Az első ízben nem kör, hanem tojás alakú sigillum körirata tovább

lottak. Az csonka-torony körül való őriző törökök mind elvesztek szörnyűképpen. Sűrű házak voltak csonka-torony körül, melyben jancsárok és lakos-törökök voltak, ezek mind oda vesztek.” Veress, 1896. 742. p. Vö. még „Viel gefangne Christen seyn darinn von dem Feuer verdorben.” MZsO, 1967. 98–99. p.: N° 68., továbbá „Turris quoque, quem Chongga seu curtam et inectam vocant, in quo passe captivi Christiani magno numero detenti fuerunt, adeo discussa sit, ut tabulata, sub qua captivi agunt, collapsa, miseris oppresserit, quod tres vivi tantum eximi potuerint.” Szakály, 1995. 277. p.: 283. jegyz. Az 1578. évi robbanás részletes leírása: Ágoston, 1991. 91–92. p. Az őrházra: Banfi, 1936. 107. p.

195 Az Alsótömlöcre: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9288., 9300. és 26 680. A hideg pincére: Uo. N° 9307. A Büdös Kulára: Uo. N° 9298. A tömlöcudvarra vagy korabeli szófordulattal „*tömlöc előtt*”-re: Uo. N° 9284., 9297. („*Költ Budán Csonkatorony előtt die 21. Augusti 1658.*”), 9299. és 31 525. Túlzás Takáts azon állítása, hogy a Csonkatorony épületek, kertek, udvarok alkotta „*paradicsom*” lett volna. Takáts, 1915/1. 257–258. p.

196 Nagy Im., 1868. 662. p.

bővült („*BVDAI CZONKA TORONY RABOK P[ecsétje]*”), melynek belsejében a heraldika és a szfragisztika szabályainak megfelelően — a tornyos pecséhez hasonlóan — a címerképek már díszes reneszánsz jellegű pajzson helyezkedtek el. A három béklyó a korábbi pecsétváltozatok bilincsrábrázolásait elevenítette fel, míg a pajzs felett az ugyan hetes számában fordítva vésett 1678-as évszám állt.

A budai pecsétek ábrázolásainak és feliratainak illetően fejlődése ugyan a magyar köriratós községi pecsétek történetében is szokatlan jelenség, maga a rabpecsét azonban hozzátartozott a XVII. század közepén egyre jelentősebb „önkormányzattal” bíró rabközösségek kiváltságaihoz. Az 1650-es évekből ugyanis a budai mellett ismerjük az esztergomi (No. 7.) és a váci török végvár tömlöcében nyomorgó keresztény foglyok pecsétjeit is.¹⁹⁸ Esztergomban valószínűleg az évtized első felében verettek a rabok pecsétet, ebben és az ezt megelőző időben ugyanis még többször előfordult, hogy nemesi pecséteket használtak irataik hitelesítésére.¹⁹⁹ Később ellenben erre már akkor sem került sor, ha nemes személy raboskodott a Duna-parti török végvár börtönében. Ettől kezdve ugyanis már mindenféle irataikat hiteles pecsétjükkel erősítették meg, mely hosszú magyar köriratán („*ESTERGAMI TOMLOCZBEN NIOMORGO / RABOK*”) belül egy kezét háta mögött láb-bilincseivel összekötött, hosszú hajú, palástban álló alakot, továbbá tőle jobbra egy hatágú csillagot és egy holdat, balra pedig egy napot ábrázolt. 1683-ban az említett Kisfaludy László, aki általában „*KL*” monogramos nemesi magánpecsétjével hitelesítette leveleit, esztergomi fogságában nem ezzel, hanem a rabközösség szokott pecsétjével erősítette meg hitlevelét: „*Melynek nagyobb bizonsagara attam ezen szegeny Rabsagnak Peczeti alat peczetes leveletem: kezem irasaval megh erositve(n).*”²⁰⁰

A rabpecsétek valóban elterjedt voltát igazolja, hogy a hódoltsági vilájet- és szandzsákszékhelyek magyar rabközösségei közül ugyanekkor még a váradi (No. 8.), egri (No. 9.) és szolnoki rabok pecsétjeiről van ez ideig tudomásunk.²⁰¹ Várad

197 1681-ben a rabok zöldes viaszba nyomták pecsétjüket, midőn levelet intéztek Káldy Péterhez. MOL P 1865 Sibrik cs. lt. Tétel 4. Káldy cs. lt. Aláírás nélküli levelek fol. 46.

198 A vörös viaszba vagy kis papírcédulára nyomott esztergomi pecsét (1654–1662): MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 50 731–50 736. és 50 738., ill. hiányos felirattal: *Nyáry*, 1872. 564. p. A kettős keresztet ábrázoló, „*VR*” monogramos váci pecsétet (1659) csak egy múlt századi leírásból ismerjük: *Nyáry*, 1874. 585. p.

199 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 11 033. (1652) és N° 50 736. (1657)

200 *Lengyel–Lovas*, 1939. 89. p.: N° 15. Saját pecsétjére l.: Uo. 92. p.: N° 21.

201 A koronás pajzsmezőben a budaihoz hasonló láb-bilincset ábrázoló, „*SZONAKI SZEGINY RABOK PECZETI*” köriratú sigillumot *Thaly Kálmán* múlt századi közléséből ismerjük. *Thaly*,

elestét követően az ott raboskodó keresztények már két esztendőn belül vésettek maguknak pecsétet, amiről annak a magyar körfelirata („*VARADI SZEGENY RABOK PETSETI*”) alatt álló — ugyan kettes számjegyében fordítva vésett — 1662-es évszám tanúskodik. Az évszám ugyanakkor egyúttal mintegy „sisakdíszként” ékesíti a két bilincset ábrázoló, ornamentikus vonalakkal díszített pajzsot. Méreteiben és díszességében az előzőekhez képest ugyan meglehetősen egyszerű az egri rabok „*EG*” monogramos pecsétje, amely azonban ugyanúgy tökéletesen megfelelt a kor hitelesítési szokásainak, mint jóval díszesebb hódoltsági változatai.²⁰²

A keresztény rabközösségekkel ellentétben a királysági török foglyok magyar rabtartóikhoz írott leveleiken az eddig előkerült adatok tanúsága szerint nem használtak külön rabpecsétet.²⁰³ Ha mégis hitelesíteni akarták leveleiket, akkor azokat a királyi végvár kapitányának vagy valamelyik főtisztjének nemesi magánpecsétjével tették meg. 1683-ban például a „*lévai temlecbéli nyomorgó szegény török rabok*” Esterházy Pál bányavidéki főkapitányhoz írott levelükre megerősítésként egy kis cédulára Románfalvai Farkas György vicekapitánnyal az ő „*FARKAS GIORGI*” feliratú nemesi pecsétjét nyomatták rá.²⁰⁴ A kibocsátott török posták és rabok ugyanakkor kezes társaiknak Budáról vagy más hódoltsági várakból egy-egy

1869. 572. p. és *Thaly*, 1871. 215–216. p. A levél újabb kiadása: *Pintér*, 1956. 22–23. p. A váradi és egri pecsét hiányos és félreértett leírásai, közlésük nélkül: *Izsépy*, 1970. 317. p. és *Izsépy*, 1974. 160. p. Ugyanekkor nem tudunk magyarázatot arra, hogy a számtalan kanizsai rablevélen miért nem találunk sohasem pecsétet. A kis kaposvári börtönben ugyanakkor 1648-ban nemesi pecséttel hitelesítették a rabok levelüket. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 31 522.

202 Érdemes megjegyeznünk továbbá, hogy az isztambuli rabközösségek szintén használtak valamiféle pecséteket, az eddig általunk ismert két szárazpecsét ábrázolásait azonban még ultraviola lámpával sem tudtuk megfejteni. 1593: HL TGY 1593/12. és Dátum nélkül, XVII. század közepe. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 35 983.

203 L. a németújvári török rabok levélét Batthyány Ádámhoz. (1653. december 20.): Uo. N° 33 635. Ilyenokról a pecsétannal foglalkozó újabb oszmanisztikai kutatások sem tudnak. Az irodalom jó összefoglalása: *Römer*, 1995. 103–116. p. Vö. még *Fekete*, 1924. 83–84. p.: N° 9–11.

204 MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 5928. A tisztét 1664-től viselő Farkas vicekapitány 1683-ban azután török foglyai sorsára jutott, midőn „*rabul vitetett vala el Tökölj uram ő nagyláságla által, az kinek is egy kurucz kapitányon kölltetett szabadulni; megszabadulván, váczai kapitánnyá tétetett.*” *Szily*, 1884. 99–101. p. Farkasra l. még OSzK Kt. Fol. Hung. 3199. passim. Egy sárvári török rab nemesi pecséthasználata (1627) l. még: MOL P 123 Esterházy cs. lt., Miklós nádor Tétel II/i. fol. 120. Hatvani törökökére (1680): MOL P 125 Esterházy cs. lt. Pál nádor N° 6798–6799.

török tisztségviselő vagy magyar nemesember pecsétje alatt küldték el leveleiket.²⁰⁵ S noha a török rabok — eddigi adataink szerint — nem használtak külön közösségi pecsétet, leveleikben bizonyára ők is gyakran informálták hittársaikat a keresztények szándékairól. A magyar rabok ugyanis, mivel leveleiket nem mindig — vagy ritkán — cenzúrázták,²⁰⁶ „titkon való írásaik által” nemcsak kínzásaikról számoltak be a határ menti generálisoknak, hanem a törökök készülődéséről is.²⁰⁷

6. A rabok mindennapjai

A rabközösségek önszerveződését bizonyító pecsétteni kitérő után végezetül néhány, a foglyok életének mindennapjaira és a korabeli börtönviszonyokra vonatkozó szokásra és jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. A rabokat mind az oszmán, mind a keresztény oldalon általában csak éjszaka tartották celláikban, nappal különféle munkákra fogták őket. A Batthyányak váraiban a török rabok részt vettek az építkezéseken (csatorna- vagy kútásás), dolgoztak kőfejtésceken, továbbá főleg az asszonyok és az idősebbek a konyhában vagy a sütőházban. Ugyanakkor az egri vár keresztény rabjai a bőrművesség mesterségét tanulták meg és készítettek különféle ruhadarabokat (övek), illetve használati tárgyakat (pipák, korbácsok).²⁰⁸ A török rabokat mindemellett gyakran hóhérként is alkalmazták, Magyarországon ugyanis a XVII. században mind a végvárakban, mind a vármegyékénél az a szokás járta, hogy — miként a Magyar Simplicissimus írta — „rendes hóhért nemigen

205 Török pecsét: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9309. (Dátum nélkül.) és N° 49 233. (1655) Magyar nemesi pecsét: Uo. N° 49 224. (1652)

206 Vö. a 63. jegyzettel.

207 „Ím nagyságos, kegyelmes urunk ezt akaránk nagyságodnak tudtára adni: ím mastanában az törökök vezér akarattjából négy ágyúval együtt hatodfél ezren fölkészültek ilyen okkal, hogy valami vár alá iussenek, és augusztusnak 7. napján ki is mentek Budáról. Azért nagyságos, kegyelmes uram Dunán innend igyekeznek. Azért nagyságod jó vigyázásban legyen, és Győrre is és mind Pápára, és mind az több véghelyekre is megírja nagyságod, hogy az magyar nemzetünk kárt ne valjon az ebek miatt, mert ez az dolog minden fogyatkozás nélkül igaz és úgy vagyon.” (Dátum nélkül.) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 35 788. Vö. még Uo. N° 9307., MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 6796. (Eger, 1678) és *Izsépy*, 1970. 324–326. p., továbbá *Jenei*, 1972. 206. p.: N° 34/a. A „titkon való írásokra”: *Jedlicska*, 1881. 699–700. p.: No. XIX.

208 *Varga J.*, 1991. 121–122. p. és MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 212., ill. *Simplicissimus*, 1956. 190. p.

*tartanak.*²⁰⁹ Az 1660-as években például Koháry István füleki főkapitány és az ott székelő három vármegye (Heves–Külső-Szolnok, Nógrád–Kis-Hont, Pest–Pilis–Solt) temesvári Haszán török rabbal kötött három esztendőre szerződést a hóhér feladatainak ellátására, nemcsak a végvár, hanem a megyék egész területén.²¹⁰

A hóhérok az ítéletek végrehajtása mellett a rabok kínzásában a tömlőctartóknak is segítségére voltak. A foglyok verésével és tartásával kapcsolatban azonban komoly szokásjogi előírások kötötték meg — legalábbis elvileg — kezüket. A rabok mezítláb történő verését például szigorúan tiltották, noha a valóság általában egészen más volt.²¹¹ A kölcsönösség többször említett gyakorlata mégis sokszor megváltást hozott a súlyos pálcázások, kalodázások és egyéb kínzások alól. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy néha a kölcsönösség „betartása” járult hozzá egy-egy rab halálához. 1681-ben például a veszprémi katonaság külön igazolólevelet állított ki Ernest Pál számára arról, hogy török rabját nem maga, hanem a végvári sereg verte agyon, példát statuálván és választ adván arra, hogy „*oly rossz szokást kezdettek volt a szomszédságunkban levő fehérvári törökök, hogy amikor innét Veszprémből valami jóra való vitéz embert elevenen megfoghattak, oly nagy sarczot csináltak neki, amelyet soha nem praestálhatott, csak azért csinálták pedig, hogy pálczákkal és nagy kinokkal megölhessék, aminthogy azon esztendőben hat jó vitéz emberünket így megölették.*”²¹²

A rabtartók kegyetlenkedéseinek kellektára kimeríthetetlen volt. Ha verni nem merték foglyaikat, egyéb módon nehezítették lassan múló mindennapjaikat. 1676-ban a rohonci porkolábok a gyertyahasználat bevett szokásától tiltották el a török rabokat,²¹³ míg negyed századdal korábban a Csonkatorony-beli keresztények

209 Uo. 184. p. A hóhérokra és a kínzószerszámokra vonatkozóan l. még *Takáts*, 1907. 535–540. p., *Vajna*, 1907. 71–165. és 215–226. p., *Temesváry*, 1970. 26–32. és 38–40. p., ill. *Pandula–Havassy*, 1989. 19–31. p.

210 Fülek várában három, vidéken pedig tizenkét forintot kapott a török bakó egy-egy elítélt kivégzéséért. Emellett ellátására a három vármegye évente hat-hat kila búzát tartozott biztosítani. *Nyáry*, 1872. 481–483. p.

211 „*Sem sarcáért, sem kezességért, sem pengig valami más dologért mezítláb ne verjenek az rabokat, hanem az miben találják, abban verjék mind Magyarországon, mind pengig Törökországban.*” MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9299. Ennek megszegése: Uo. 9283., 9286. és 26 681.

212 „*Hasonló exemplumot akarván statuálni, mindaddig kértük sokszor említett Ernest Pál urunkat, hogy engedje meg, hogy agyon verethessük, és úgy verettük seregestül agyon, és nem Ernest Pál maga.*” *Kammerer*, 1893. 736–737. p.

amiatt tettek panaszt Batthyány Ádámnál tömlőcstartóikkal szemben, hogy azok „*az árnyíkszéktől is eltiltottak [bennünket], hanem az hol magunk szoktunk enni és imádkozni, oda hozták az csöbröket, az mely szokás sehunt magyar végvárakban nem tudunk, hogy volna.*”²¹⁴ Ilyen körülmények között, továbbá a tetvek, bolhák, férgek és bogarak miatt a járványok és betegségek a tömlőcökben is felütötték fejüket.²¹⁵ Ezek azonban a rabok tulajdonosainak súlyos anyagi veszteségével járhattak. A Batthyányak például ezért gyakran rendeltek orvosokat vagy borbélyokat a váltásádj reményében tartott beteg török rabok gyógyítására.²¹⁶

A XVII. század végének visszafoglaló háborúja Magyarország és Közép-Kelet-Európa életében teljesen új korszakot nyitott. A török kiverésével és a határőrvidékek rendszerének kiépülésével az oszmán–magyar együttélés több évszázados időszaka örökre véget ért. Mindez annak a határ menti szokásjognak a végleges elmúlását is magával hozta, amely korábban — a raboskodás területén is — a két világbirodalom határvidékén élő emberek tízezeinek mindennapjait határozta meg. A XX. század embere számára ezen távoli korszak különleges szokásaiból csaknem semmi sem maradt. A magyar és török végházak között a rabtartással kapcsolatban kialakult régi rendtartásra néhány regényünk mellett napjainkban pusztán egy-egy fennmaradt díszes rabnapló, továbbá a Csonkatorony rabjainak azon könyörgő éneke emlékeztet, melyet az önálló szokásokkal, kiváltságokkal és pecsétekkel egykoron rendelkező rabok egyike, Palatics György a XVI. század második felében vetett papírra:

*„Ezeröttszáz és hetven esztendőben,
Csonkatoronnak erős tömlőcében,
Azki szerzé bízik Istenbe,
Hogy nem hagyja sokká az büntetésben.*”²¹⁷

213 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 27 486.

214 Uo. N° 35 791. (1652) Vö. még ugyanerre: Uo. N° 35 789.

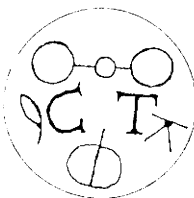
215 *Dongó*, 1912. 89. p.: N° XIV., *Kárfy*, 1912. 473. p.: N^o I. és *Lukinich*, 1923. passim.

216 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 207., 41 215. és 41 272.

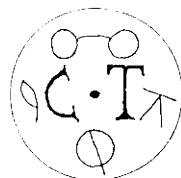
217 RMKT, 1930. 172. p.

No. 1.

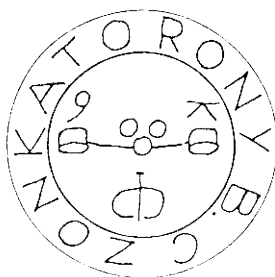
No. 2.

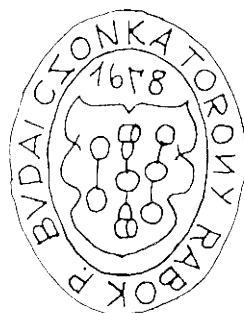
No. 3.

No. 4.

No. 5.

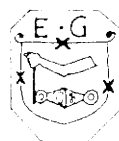
No. 6.

No. 7.

No. 8.

No. 9.

Függelék**Budai rabgazdák****1651 Móczi János**

1651. szept. 4. „*Gazda*” (MOL P 1314 Batthyány cs. lt. No. 31 527.)

1661 Posgay András

1661. máj. 4. „*rabok gazdája*” (Nagy, 1868. 662. p.)

1663 István gazda

1663. aug.–okt. „*Wirth oder István Gazda*” (Lukinich, 1923. 123–124. p.)

Egri rabgazdák**1665 Szendrei Balázs és Pálfi Mihály**

1665. (Izsépy, 1974. 160. p.)

Váradai rabgazdák**1665. máj. Szilágyi Bálint és Dávid István**

1665. máj. 29. „*Rabok Gazdaja*” (MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Szilágyi Bálint és Dávid István Csáky Ferenchez. 1665. máj. 29., Várad)

1665. szept. Szilágyi Bálint és Kabos Mihály

1665. szept. 4. „*Rabok Gazdaja*” (Uo. Fasc. 259/f. Szilágyi Bálint és Kabos Mihály Csáky Ferenchez. 1665. szept. 4., Várad)

1665. szept.–okt. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint

1665. szept. 24. „*Rabok Gazdaja*” (Uo. Fasc. 259/f. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. szept. 24., Várad és Uo. Fasc. 265. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Wesselényi Ferenchez. 1665. szept. 24., Várad.)

1665. okt. 14. „*Rabok Gazdaja*” (Uo. Fasc. 259/f. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. okt. 14., Várad [2 különböző levél] és Uo. Fasc. 264. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. okt. 14., Várad [egy 3. levél ugyanekkor])

1665. nov. 5. „*Rabok gazdaja*” (Uo. Fasc. 264. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. nov. 5., Várad)

1666. ápr. Kincses János és Kabos Mihály

1666. ápr. 9. [Külön elnevezés nélkül.] (Uo. Fasc. 264. Sennyey Ferenc Csáky Ferenchez. 1666. ápr. 16., Pácin. Melléklet. és *Izsépy*, 1970. 324. p.: 39. jegyz.)

1668. szept.–okt. Sámuel István

1668. szept. 9. „*Rabok Gazdaj*” [sic!] (Uo. Fasc. 265. Sámuel István Sennyey Ferenchez. 1668. szept. 9., Várad)

1668. okt. 23. „*Rabok Gazdaj*” [sic!] (Uo. Fasc. 265. Sámuel István Senney Ferenchez. 1668. okt. 23., Várad)

1669. ápr. Szabó Demeter

1669. ápr. 12. „*Rabok Gazdaj*” [sic!] (Uo. Fasc. 265. Szabó Demeter Csáky Ferenchez. 1669. ápr. 12., Várad)

A felhasznált levéltári források jegyzéke***Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)***

TGy Törökkori Gyűjtemény

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)***A szekció: Magyar Kancelláriai Levéltár***

A 97 Hungarica et Transylvania (Hung. et Trans.)
 C/ Rácz Károly C/ A kabineti levéltártól. Rácz Károly halálával
 hagyatéka átvett iratok

E szekció: Magyar kincstári levéltárak

Magyar Kamara Archivuma
 E 136 Diversae instructiones (Div. instr.)
 E 185 Archivum familiae Nádasdy (Nádasdy cs. lt.), Missiles
 E 190 Archivum familiae Rákóczi (Rákóczi cs. lt.)
 E 200 Acta diversarum familiarum
 Tétel 22. Szigeti Horváth család (Szigeti Horváth cs. lt.)

P szekció: Családi levéltárak

P 71 Csáky család levéltára (Csáky cs. lt.), Központi levéltár
 P 123 Esterházy család hercegi ágának levéltára (Esterházy cs.
 lt.), Esterházy Miklós nádor (Miklós nádor)
 P 125 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál
 nádor (Pál nádor)
 P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család
 (Pethő cs. lt.)
 P 287 Forgách család gácsi ágának iratai (Forgách cs. lt.),
 Jelzetes iratok
 P 707 Zichy család levéltára (Zichy cs. lt.), Missiles
 P 961 Daróczy (királydaróczy) család levéltára (Daróczy cs. lt.)
 Tétel 1. Paksy család birtokjogi és peres iratai (Paksy cs. ir.)
 P 1313 A herceg Batthyány család levéltára (Batthyány cs. lt.), A
 Batthyány család törzslévélára
 Katonai iratok. Katonai iratok
 Török iratok. Török vonatkozású iratok
 P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles
 P 1315 A herceg Batthyány család levéltára, Batthyány I. Ádám

- P 1322 A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család
körmendi központi igazgatósága
- Földesúri familia. A földesúri familiára, illetve az uradalmi alkalmazot-
takra vonatkozó iratok.
- P 1754 Fördös (abai) család (Fördös cs. lt.)
- P 1865 Sibrik (szarvaskendi és óvári) család levéltára (Sibrik cs.
lt.), Rokon és idegen családok
- Tétel 1–4. Káldy család (Káldy cs. lt.)
- Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény*
- DI. Diplomatikai levéltár
Magyar Tudományos Akadémia, Budapest (MTA)
Kézirattár (Kt.)
- Ms. manuscriptum
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSzK)
Kézirattár (Kt.)
- Fol. Hung. Folia Hungarica
Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (FHKA, HKA)
- HFU Hoffinanz Ungarn
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
- Hungarica Ungarische Akten (Hungarica)
- Misc. Miscellanea
- Turcica Türkei (Turcica)
- RHR (RHKL) Reichshofrat (Reichshofkanslei)
Kriegsarchiv (KA)
- AFA Alte Feldakten
- Best. Prot. Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallung
Register und Protokoll
- HKR Akten Akten des Wiener Hofkriegsrates
- HKR Prot. Protokolle des Wiener Hofkriegsrates

A felhasznált irodalom jegyzéke

- A Archivum
- Ágoston*, 1991. *Ágoston Gábor*: Török lőportermelés Budán a 16. században. (Adalék a magyarországi török végvárok hadianyag-ellátásához) In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp., 1991. 85–97. p.
- AZT Adalékok Zemplénavármegye történetéhez
- Banfí*, 1936. *Banfí, Florio*: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. In: TBM, 5. (1936) 102–131. p.
- Benda*, 1968. *Benda Kálmán*: Adalékok Wathay Ferenc életéhez. In: ItK, 72. (1968) 2. sz. 211–213. p.
- Bessenyei*, 1994. Enyingi Török Bálint. Bev., a forrásokat közléteszi: Bessenyei József. Bp., 1994.
- BH Bibliotheca Historica (Történelmi és művelődéstörténeti sorozat, Európa Kiadó)
- Blaskovics*, 1995. *Blaskovics József*: Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában. Szlovák eredetiből ford.: Ozogány Ernő. Pozsony, 1995.
- Bónis–Kovács*, 1961. *Bónis György–Kovács Ferenc*: Régi magyar esküminták. In: MNy, 57. (1961) 3. sz. 279–295. p.
- Borosy*, 1983–1985. *Borosy András*: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. I. köt. 1638–1644, 1656–1665. Bp., 1983., II. köt. 1666–1680. Bp., 1984. és III. köt. 1681–1697. Bp., 1985. (Pest megyei levéltári füzetek, 6., 7. és 10.)
- Borovszky*, 1909. *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig. I. köt. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig. Bp., 1909.
- Botka*, 1988. *Botka János*: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI–XVII. századi történetéhez. In: SzoMLF, 11. (1988) 179–358. p.
- BpR Budapest régiségei. A budapesti Történeti Múzeum évkönyve
- Breu*, 1970. *Breu, Josef*: Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschließenden Gebieten. Wien, 1970.
- CJH, 1899. Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526–1608. évi törvény-cikkek. Magyarázó jegyz.: Márkus Dezső. Bp., 1899.
- D Dívatesarnok
- Dankó*, 1971. *Dankó Imre*: A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek. Sátoraljaújhely, 1991.

- Deák*, 1886. *Deák Farkas*: Okiratok a török–tatár rabok történetéhez. In: TT, 1886. 110–126. p.
- Dobos*, 1971. *Dobos Gábor*: Török–magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. In: Studium II. Acta Juvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Debrecen, 1971. 63–73. p. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákköreinek kiadványai V.)
- Dongó*, 1910–1916. *Dongó Gy[árfás] Géza*: Magyar rabok és rabnők török–tatár fogságban. In: AZT, 16. (1910) 87–91., 152–155., 281–284. és 331–333., 17. (1911) 78–81., 179–181. és 314–315., 18. (1912) 88–91., 230–231. és 289–291., 19. (1913) 76–77., 162–163., 249–251. és 333–335., 20. (1914) 62–64., 169–171. és 263–266., 21. (1915) 81–83., 146–148., 263–266., 22. (1916) 50–52. p.
- Értekezések *Értekezések a történeti tudományok köréből*
- Évk: EgM *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve (Annales Musei Agriensis)*
- Évk: EK *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve*
- Évk: FM *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*
- Évk: GyM *Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve*
- Fallenbüchl*, 1940. *Fallenbüchl Ferenc*: A rabkiváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. Bp., 1940. (A Szent István Akadémia Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának értekezései II. köt. 9. sz.)
- Fekete*, 1924. *Fekete Lajos*: Török iratok a gr. Zichy-család birtokában. In: LK, 2. (1924) 70–85. p.
- Fekete*, 1932. *Fekete, Ludwig*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645. Bp., 1932. (Schriften des Palatins Nikolaus Esterházy)
- Fekete*, 1932/1–1933. *Fekete Lajos*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. In: LK, 10. (1932) 286–318. p. és 11. (1933) 93–140. p.
- Fekete*, 1944. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp., 1944. (Budapest története III.)
- Fenyvesi*, 1985. *Fenyvesi László*: Az igali portya és a körmendi kótyavetve balkáni tanulságai. (Adalék a hódoltsági rác–vlach–iflák–vojnók problematikához, 1641) In: Magyar és török végvárok (1663–1684) Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1985. 199–218. p. (Studia Agriensia 5.)
- FH *Folia Historica*
- Fodor*, 1996. *Fodor Pál*: Adatok a magyarországi török rabszedésről. In: HK, 109. (1996) 4. sz. 133–142. p.
- Förster*, 1918. *Förster Jenő*: Egy korompai fiú török rabságban. In: Közl:SZM, 10. (1918) 153–157. p.

- Gecsényi*, 1994. *Gecsényi Lajos*: A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben) In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István. Bp., 1994. 165–175. p.
- Gerevich*, 1955/1. *Gerevich László*: A Budai Vár feltárt maradványainak leírása. In: Budapest műemlékei I. Bp., 1955. 223–257. p. (Magyarország műemléki topográfiája IV.)
- Gerevich*., 1955/2. *Gerevich László*: A Budai Várpalota története 1541-ig. In: Budapest műemlékei I. Bp., 1955. 259–288. p. (Magyarország műemléki topográfiája IV.)
- Glasnik DMS Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu
- Glasnik INI Glasnik. Institut za Nacionalna Istorija
- Godišnjak* DIBH Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine
- Gragger*, 1927. *Gragger, Robert*: Türkisch-ungarische Kulturbeziehungen. In: Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien. Berlin–Leipzig, 1927. (Ungarische Bibliothek. Erste Reihe 14.)
- GySz Győri Szemle
- Hegy*, 1988. *Hegy Klára*: Jászberény török oklevelei. In: SzomLF, 11. (1988) 5–177. p.
- Hegy*, 1995. *Hegy Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. (História Könyvtár, Monográfiák 7.)
- HK Hadtörténelmi Közlemények
- Horánszky*, 1937. *Horánszky Pál, vitéz*: Ahmed az utolsó budai basa magyar levele. In: MCsSz, 3. (1937) 191. p.
- Hornyik*, 1861. *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral. II. köt. Kecskemét, 1861.
- Horváth*, 1995–1996. *Horváth József*: Győri végrendeletek a 17. századból. I. köt. 1600–1630. Győr, 1995. és II. köt. 1631–1654. Győr, 1996.
- Hrabak*, 1980. *Hrabak, Bogumil*: Skopskiot pazar na robje vo XV i XVI vek. In: Glasnik INI, 24. (1980) 151–161. p.
- Hurmuzaki*, 1891. *Hurmuzaki, Eudoxiu de*: Documente privitoare la istoria Românilor. Vol. II/1. 1451–1575. Cu portretul lui Iacob Heraclid despot voevod. Bucuresci, 1891.
- HZb Historijski Zbornik
- Istanbul, 1993. Istanbul. In: Islâm Ansiklopedisi. 5/2. cilt. Istanbul, 1993. (Reprint)
- IK Irodalomtörténeti Közlemények
- Ivanics*, 1994. *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp., 1994. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22.)

- Iványi*, 1958. *Iványi Béla*: Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században. Bp., 1958. = MTA Kt. Ms. 5301/7.
- Izsépy*, 1970. *Izsépy Edit*: Rablevelek a váradi török börtönből. In: Évk:EK, 5. (1970) 315–327. p.
- Izsépy*, 1974. *Izsépy Edit*: Az egri törökök fogságába esett magyar rabok kiváltásának és szállításának problémái. In: Évk: EgM, 11–12. (1974) 159–169. p.
- Jedlicska*, 1881. *Jedlicska Pál*: XVI. századi török–magyar levelek Pálffy Miklóshoz. (A gr. Pálffy-család levéltárából.) In: TT, 1881. 691–705. p.
- Jedlicska*, 1897. *Jedlicska Pál*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához 1552–1600. (Eredeti történeti forrásmunka) Eger, 1897.
- Jedlicska*, 1910. *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp., 1910.
- Jenei*, 1960. *Jenei Ferenc*: Egy győri rab-asszony a török világban. In: Évk: GyM, 2. (1960) 53–60. p.
- Jenei*, 1972. *Jenei Károly*: Iratok Fejér megye török hódoltságkori történetéhez. In: Évk: FM, 6. (1972) 171–210. p.
- JMK A Jánosházai Múzeum Közleményei
- Kammerer*, 1893. *Kammerer Ernő*: Adat a végek viszonyainak történetéhez. In: TT, 1893. 736–737. p.
- Kárfyy*, 1912. *Kárfyy Ödön*: Hírek a kanizsai török rabokról. In: HK, 13. (1912) 473–475. p.
- Kelenik*, 1995. *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet. Szerk.: Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1995. 163–172. p. (Studia Agriensia 15.)
- Kemény*, 1897. *Kemény Lajos, ifj.*: Kassa város levéltárából. In: TT, 1897. 567–574. p.
- Klen*, 1976–1977. *Klen, Danilo*: Pokrštanje »turske« djece u Rijeci u XVI i XVII stoljeću. In: HZb, 29–30. (1976–1977) 203–207. p.
- Kőszeghy*, 1895. *Kőszeghy Sándor*: Keszthelyi rendtartás 1661-ből. In: MGSz, 2. (1895) 63–64. p.
- Kovács F.*, 1964. *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp., 1964. (Nyelvészeti tanulmányok 6.)
- Kovács J.*, 1959. *Kovács József* [László]: Török rabszolgák Sopronban, soproniak török rabságban a 17. század folyamán. In: SSz, 13. (1959) 1. sz. 6–11. p.
- Közl:SzM Közlemények Szepes vármegye múltjából. A Szepesvármegyei Történelmi Társulat közlönye
- Kubinyi*, 1958. *Kubinyi András*: Rabok feliratai a budai Csonkatoronyban. In: BpR, 18. (1958) 519–525. p.

- Kumorovitz*, 1938. *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar szfragisztika multja. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Írták: Tanítványai. Bp., 1938. 251–311. p.
- Lengyel–Lovas*, 1939. *Lengyel Alfréd–Lovas Elemér*: Kisfaludy László, győri alkapitány levelezése. In: GySz, 10. (1939) 1. sz. 32–41. p. és 10. (1939) 2. sz. 86–95. p.
- LK Levéltári Közlemények
- Lugossy*, 1855. *Lugossy József*: Két magyar köriratú pecsét 1500. évből. In: MTT, 1. (1855) 172–192. p.
- Lukinich*, 1923. Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója 1664. Közzéteszi Lukinich Imre. Bp., 1923. (Fontes historiae Hungaricae aevi Turcici 1.)
- Mátray*, 1854. *Mátray Gábor*: Magyar rabok megváltási módja török fogságból a XVI. században. In: D, 2. (1854. febr. 15.) 9. sz. 209–210. p.
- MCsSz Magyar Családtörténeti Szemle
- MGSz Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
- MHHI Monumenta Hungariae Historica
- MNy Magyar Nyelv
- MOE, 1875. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Szerk.: Fraknói Vilmos. II. köt. (1537–1545.) Bp., 1875. (MHHI III/a. Magyar országgyűlési emlékek II.)
- MÖStA Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs
- MSHSM Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium
- MTT Magyar Történelmi Tár
- Müller*, 1978. *Müller Veronika*: A zalai végcek mindennapi problémái a XVII. század első felében. In: ZGy, 8. (1978) 81–93. p.
- MZsO, 1965. Magyar–zsidó oklevéltár. (Monumenta Hungariae Judaica) VIII. köt. 1264–1760. Szerk. és kiad.: Schreiber Sándor. Bp., 1965.
- MZsO, 1967. Magyar–zsidó oklevéltár. (Monumenta Hungariae Judaica) X. köt. 1150–1766. Szerk. és kiad.: Schreiber Sándor. Bp., 1967.
- MZsO, 1969. Magyar–zsidó oklevéltár. (Monumenta Hungariae Judaica) XII. köt. 1414–1748. Szerk. és kiad.: Schreiber Sándor. Bp., 1969.
- Nagy Gy.*, 1871. N[agy] Gy[ula]: Régi magyar községi pecséteink statistikája. In: Sz, 5. (1871) 513–517. p.
- Nagy Im.*, 1868. *Nagy Imre*: A budai csonkatorony pecsété. In: Sz, 2. (1868) 661–663. p.
- Nagy Iv.*, 1867. *Nagy Iván*: Técső város pecsété. In: Sz, 1. (1867) 422–425. p.
- Nagy L.*, 1976. Wathay Ferenc énekes könyve. (Hasonmás kiadás.) S. a. r., utószó, jegyz.: Nagy Lajos. I–II. köt. Bp., 1976.

- Nyáry*, 1872. *Nyáry Albert, Bl[áró]*: Hóhérszerződés a XVII-ik századból In: Sz, 6. (1872) 481–483. p.
- Nyáry*, 1874. *Nyáry Albert, Bl[áró]*: Váczi rabközség pecsége, 1659. In: Sz, 8. (1874) 585. p.
- Nemeskürty*, 1959. *Nemeskürty István*: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp., 1959. (Irodalomtörténeti könyvtár)
- Némethy*, 1877. *Némethy Lajos*: Az 1686. évi visszafoglalás után Budán maradt törökök. In: Sz, 11. (1877) 138–148. p.
- Odeschalhi*, 1892. *Szerémi* [Odeschalhi Arthur hg.]: Emlékek Barsvármegye hajdanából. (1439–1711.) Ötödik közlemény. In: TT, 1892. 512–558. p.
- Otruba*, 1956. *Otruba, Gustav*: Zur Geschichte des Fernmeldewesens in Österreich. In: Technologisches Gewerbemuseum. Jahresbericht 1955/56. Wien, 1956. 15–43. p.
- Őze*, 1996. 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. köt. Kiad.: Őze Sándor. Bp., 1996.
- Pálffy*, 1995/1. *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.
- Pálffy*, 1995/2. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: HK, 108. (1995) 1. sz. 114–185. p.
- Pálffy*, 1996. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) In: TSz, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. p.
- Pandula–Havassy*, 1989. Kivégzés, tortúra és megszégyenítés a régi Magyarországon. (Kiállítási katalógus. Dobó István Vármúzeum.) Írta: Pandula Attila. Szerk.: Havassy Péter. Eger, 1989.
- Petritsch*, 1991. *Petritsch, Ernst Dieter*: Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Bd. 1. 1480–1574. o. O. u. J. [Wien, 1991.] (MÖStA, Ergänzungsband 10/1.)
- Pettkó*, 1883. *Pettkó Béla*: Kassa város eskü- és szabályzati könyve a senatorok számára a XVI. és XVII. századból. In: TT, 1883. 793–798. p.
- Pintér*, 1956. Rab századok. (Börtönnaplók, börtönlevelek) Összegyűjt., s. a. r., jegyz.: Pintér József. Bp., 1956.
- Pray*, 1806. *Pray, Georgius*: Epistolae procerum regni Hungariae. II. köt. Posonii, 1806.
- Rački*, 1879–1880. *Rački, Fr[anjo]*: Dopisi izmedju krajiških turskih i hrvatskih častnika. In: Sta, 11. (1879) 76–152. és 12. (1880) 1–41. p.
- Ráth*, 1854. *Ráth Károly*: Egy régi magyar köriratú pecsét. In: ÚMM, 4. (1854) 1. sz. 94–95. p.
- Ráth*, 1860. *Ráth Károly*: A Győr vármegyei hódoltságáról. In: MTT, 7. (1860) 1–91. p.

- Relković*, 1910. *Relković Néda*: Embervásár a török időkben. In: Sz, 44. (1910) 113–121. p.
- RMKT, 1930. XVI. századbeli költők művei. VII. köt. 1566–1577. Közzéteszi: Dézsi Lajos. Bp., 1930. (Régi magyar költők tára VIII.)
- RMKT, 1959. Régi magyar költők tára. XVII. század. 1. köt. A tizenötéves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete. S. a. r.: Bisztray Gyula és mások. Bp., 1959.
- RMLt, 1981. Régi magyar levelestár. (XVI–XVII. század) I. köt. Bp., 1981. (Magyar Hírmondó)
- Römer*, 1995. *Römer, Claudia*: Osmanische Festungsbesetzungen in Ungarn zur Zeit Murads III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe. Wien, 1995. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 35.)
- Salamon*, 1886. *Salamon Ferencz*: Magyarország a török hódítás korában. 2. jav. kiad. Bp., 1886.
- Simoniti*, 1991. *Simoniti, Vasko*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991.
- Simplicissimus, 1956. Magyar Simplicissimus. Szerk. és bev.: Turóczy-Trostler József. Bp., 1956. (Aurora IV.)
- SMM Somogy Megye Múltjából (Levéltári Évkönyv)
- Solovjev*, 1946. *Solovjev, Aleksandar*: Trgovanje bosanskim pobjem do god. 1661. In: Glasnik DMS, Društvene nauke, Nova serija 1. (1946) 139–162. p.
- SSz Soproni Szeme
- Sta Starine
- Sugár*, 1986. *Sugár István*: A törökösség (turcismus) Heves vármegyében. In: Évk:EgM, 22. (1986) 99–112. p.
- Šišić*, 1915. *Šišić, Ferdo*: Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. (Hrvatski saborski spisi) Knjiga druga: Od godine 1537. do godine 1556. Dodatak: 1526.–1539. Zagreb, 1915. (MSHSM XXXVI.)
- Sz Századok
- Szakály*, 1969. *Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969. (Értekezések, Új sorozat 49.)
- Szakály*, 1973. *Szakály Ferenc*: Ali koppányi bég sarca. (Adalék a hódoltság magyar kereskedelem problematikájához) In: FH, 2. (1973) 35–56. p.
- Szakály*, 1981. *Szakály Ferenc*: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez) In: A, 10. (1981) 5–26. p.
- Szakály*, 1986. *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450.

- évfordulója alkalmából. Szerk.: Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986. 11–57. p.
- Szakály*, 1987. *Szakály Ferenc*: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561) In: SMM, 18. (1987) 45–126. p.
- Szakály*, 1991. *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon — szerbek a magyar történelemben. (Vázlat) In: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 11–50. p.
- Szakály*, 1995. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)
- Szakály*, 1997. *Szakály Ferenc*: Il Mediterraneo, il Turco e l'Ungheria. (Megjelenés alatt)
- Szalay*, 1861. *Szalay Ágoston*: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861. (Magyar Leveles Tár I.)
- Szalay*, 1866. *Szalay László*: Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. II. köt. 1623–1626. Pest, 1866.
- Szalay–Wenzel*, 1870. Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Közlök: Szalay László–Wenzel Gusztáv. IX. köt. Vegyes levelek. 1563–1569. Pest, 1870. (MHH II. Scriptorum XX.)
- Szendrey*, 1971. *Szendrey István*: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971.
- Szilády–Szilágyi*, 1863. *Szilády Áron–Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czepléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból. Pest, 1863. (TMTE I. Okmánytár I.)
- Szily*, 1884. *Szily Kálmán*: Farkas Pál és Farkas Ádám följegyzései 1638-tól 1694-ig. In: TT, 1884. 86–101. p.
- SzoMLF Szolnok megyei levéltári füzetek
- T Turul
- Tafferner*, 1668. [Tafferner, Paulus]: Caesarea legatio, quam Mandante Augustissimo Rom[anorum] Imperatore Leopoldo I. Ad Portam Ottom[an]nicam suscepit, perfecit[ue] excellentissimvs dominv[s], dominvs Walterus S. R. I. Comes de Leslie. Viennae, 1668.
- Takáts*, 1900. *Takáts Sándor*: Török rabok ára 1629-ben. In: MGSz, 7. (1900) 92–93. p.
- Takáts*, 1906. *Takáts Sándor*: Adatok nyelvünk történetéhez. Csata. In: MNy, 2. (1906) 131. p., Kaloda. Uo. 271. p.
- Takáts*, 1907. *Takáts Sándor*: Műveltség-történeti közlemények. IV. Magyar rabok, magyar bilincsek. In: Sz, 41. (1907) 415–435. és 518–540. p.
- Takáts*, 1909. *Takáts Sándor*: Komáromi daliák a XVI. században. Bp., 1909.

- Takáts*, 1910. *Ődöngő Ábel* [Takáts Sándor]: Nyelvtörténeti adatok. Kótyavetyés. In: MNy, 6. (1910) 132. p.
- Takáts*, 1915–1917. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I–III. köt. Bp., 1915–1917.
- Takáts*, 1915/1. *Takáts Sándor*: A török és a magyar raboskodás. In: *Takáts*, 1915–1917. I. köt. 160–303. p.
- Takáts*, 1915/2. *Takáts Sándor*: A pribékek. In: *Takáts*, 1915–1917. I. köt. 304–335. p.
- Takáts*, 1915/3. *Takáts Sándor*: A török portya és a magyar portya. In: *Takáts*, 1915–1917. I. köt. 336–358. p.
- Takáts*, 1915/4. *Takáts Sándor*: A magyar erősségek. In: *Takáts*, 1915–1917. II. köt. 1–131. p.
- Takáts*, 1915/5. *Takáts Sándor*: Török–magyar szokások a végekben. In: *Takáts*, 1915–1917. II. köt. 213–238. p.
- Takáts*, 1917/1. *Takáts Sándor*: A hadi kótyavetye a török világban. In: *Takáts*, 1915–1917. III. köt. 136–180. p.
- Takáts*, 1917/2. *Takáts Sándor*: Embervásár. In: *Takáts*, 1915–1917. III. köt. 319–334. p.
- Takáts*, 1926. *Takáts Sándor*: Magyar rabok olasz gályákon. In: *Uő*: A magyar mult tarlójáról. Bp., [1926.] 289–297. p.
- Takáts*, 1928. *Takáts Sándor*: Berenhidai Huszár Péter. In: *Uő*: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiad. Bp., [1928.] 293–336. p.
- Takáts*, 1930. *Takáts Sándor*: Bebek György. In: *Uő*: Régi idők, régi emberek. 2. kiad. Bp., [1930.] 71–91. p.
- Tardy*, 1977. *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp., 1977. (Nemzeti könyvtár, Művelődéstörténet)
- Tardy*, 1984. Hans Dernschwam: Erdély — Besztercebánya — Törökországi útinapló. Közread.: Tardy Lajos. Bp., 1984. (BII)
- TBM Tanulmányok Budapest Múltjából
- Temesváry*, 1970. *Temesváry Ferenc*: Büntető eszközök a régi Magyarországon. Szombathely, 1970. (JMK 1.)
- Thaly*, 1869. *Thaly Kálmán*: Régi magyar községi pecsétek. In: Sz, 3. (1869) 571–575. p.
- Thaly*, 1871. *Bujdosó Valentinus* [Thaly Kálmán]: Szólnoki rabság levele, Koháry Istvánhoz. In: Sz, 5. (1871) 214–216. p.
- Thaly*, 1894. *Thaly Kálmán*: Kossuth Lajos három vitéz őse és a család czímerlevele. (Adalékok az udvardi Kossuth-család történetéhez.) In: T, 12. (1894) 153–163. p.
- TMTE Török–magyar-kori történelmi emlékek
- Tóth*, 1989. *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1595–1600. H. n., 1989. (Vas megyei levéltári füzetek 2.)

TSz	Történelmi Szemle
TT	Történelmi Tár
<i>Tusor</i> , 1997.	<i>Tusor Péter</i> : Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből. In: ItK, 101. (1997) 1. sz. (Megjelenés alatt)
ÚMM	Új Magyar Múzeum
<i>Vajna</i> , 1907.	<i>Vajna Károly</i> : Hazai régi büntetések. II. köt. Bp., 1907.
<i>Varga J.</i> , 1981.	<i>Varga J. János</i> : Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések, Új sorozat 94.)
<i>Varga J.</i> , 1991.	<i>Varga J. János</i> : Rabtartás és rabkereskedelem a 16–17. századi Bathány-nagybirtokon. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp., 1991. 121–133. p.
<i>Vasić</i> , 1967.	<i>Vasić, Milan</i> : Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967. (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela XXIX. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 17.)
<i>Vay</i> , 1936.	<i>Vay Béla</i> : Menheth bég levele Ibrányi Lászlóhoz. In: MCsSz, 2. (1936) 4–5. sz. 14. p.
<i>Veress</i> , 1896.	<i>Veress Endre</i> : Musztafa budai basa álma, s a nagy lőpor-robbanás. — Szamosközy István történeti feljegyzése. — In: TT, 1896. 741–743. p.
<i>Vilfan</i> , 1971.	<i>Vilfan, Sergij</i> : Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege aus der Sicht der Ranzionierung, der Steuern und Preisbewegung. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg.: Othmar Pickl. Graz, 1971. 177–199. p. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 1.)
<i>Werbőczy</i> , 1990.	<i>Werbőczy István</i> : Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp., 1990.
ZGy	Zalai Gyűjtemény
<i>Živković</i> , 1976.	<i>Živković, Pavlo</i> : Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku. In: <i>Godišnjak DIBH</i> , 21–27. (1976) 51–58. p.

Pálffy, Géza: Gefangenhandlung und Gefangenhaltung in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert. (Zur Geschichte des osmanisch–ungarischen Grenzbrauches)

Auf den ungarischen Grenzen, dem wichtigsten Gebiet des Kriegsschauplatzes des osmanischen und Habsburger Reiches im 16.–17. Jahrhundert, bestimmten die Alltage der Bevölkerung an der Grenze — neben den Gesetzen der beiden Staaten — seltsame Bräuche, die zusammen als Grenzbrauch in diesem Zeitraum genannt wurden. Die Studie systematisiert die Elemente dieses Brauchsystems mit der Gefangenhandlung und mit dem Gefangenhalten verbunden.

Obwohl die Osmanen versuchten in Ungarn auch die im 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts auf den östlichen Gebieten des Reiches schon verwendete, gut funktionierende und organisierte Fernmenschen- und Sklavenhandlung einzuführen, brachte ihr Versuch kein beruhigendes Ergebnis. Obwohl der osmanische Staat *pencikçi* in Sandschak um in Ungarn die Gefangenhandlung nach Istanbul zu kontrollieren und ihr Einkommen zu besteuern (*pencik*), verzichtete, bzw. zu verzichten brauchte später auf diese Einkommen statt der den Sultan betroffenen Hauptgefangenen („die Gefangenen des Kaisers“). Die in Ungarn einrichtenden Türken hatten nämlich keine Möglichkeit zur bedeutende Menschenmassen bewegendem Aktion im Schatten des von dem Wiener Hofkriegsrat ausgebauten Grenzfestungssystems. Währenddessen erkannten sie selbst natürlich, daß die Gefangenhandlung für das Lösegeld an der Grenze mindestens so einträgliches Geschäft für sie bedeutet, wie die Sklavenhandlung. Infolge dessen erlernten und übernahmen die Osmanen die Bräuche der Gefangenhaltung der Ungarn allmählich. Gleichzeitig erlernten die kristlichen Großgrundbesitzer und die Kapitäne der Grenzburgen, außerdem die auf Galeereengefangenen hungrigen Händler von Venedig und Florenz die Methoden der Kinder- und Menschenhandlung von den Türken. Diese wurden hauptsächlich in der Mitte des 17. Jahrhunderts und in dem 1683 beginnenden großen Türkenkrieg nützlich gemacht, dadurch zu riesigem Vermögen zu geraten.

Die für Lösegeld laufende Gefangenhandlung und Menschenraub an der Grenze hatten ihre Blütezeit in der Epoche der „Kleinkriege“ des 17. Jahrhunderts, als nach dem langen Türkenkrieg (1591–1606) die allgemeine Lage ziemlich schlecht wurde. Die ungarischen Krieger der Grenzfestung teilten, versteigerten und verkauften die während der Streifzüge Gefangenen in der sogenannten Beuterverkaufung (*auctio, kótyavetye*). Die in kristlichen oder osmanischen Kerker geratenen Krieger und Bauer vereinbarten dann nach langem Verhandeln mit ihren Besitzern. Ohne Lösegeld konnten nur diejenigen frei werden, die entweder erfolgreich geflohen hatten oder das Glauben des Feindes aufgenommen hatten und die durch Friedensver-

handlungen oder Gesandtschaften getauscht wurden.

Die das Lösegeld (*Schätzung, Ranzion*) versprochenen Gefangenen wurden dann durch ihren Mitgefangenen entweder durch die Bürgerschaft (*sponsio*) je einen reicheren Marktflecken oder Siedlung des osmanischen Eroberungsgebiets, seltener durch den Glaubenbrief je eines vornehmeren Hauptkapitäns einer Grenzburg oder Pascha freigelassen. Wir kennen aber auch solche Fälle der Menschlichkeit, als nahe Verwandten oder Mitsoldaten die Gefangenschaft statt der Freigelassenen übernahmen. Letzteren gingen dann mit Fessel an ihren Füßen los ihr Lösegeld zusammenzubetteln, währenddessen oft nicht nur Ungarn, sondern auch das Gebiet des deutschen Reiches durchwanderten. Kaiser Rudolf II. orderte jährlich 300 Gulden aus dem Einkommen des ungarischen Königreichs sie zu unterstützen, aber oft halfen ihnen auch die ungarischen Komitate und Privatpersonen. In dem 17. Jahrhundert gestalteten sich sogar Gefangenwechsellnde Gesellschaften, reichere Bürger (wie z. B. Christoph Lackner Bürgermeister von Ödenburg) machten Stiftungen um ihnen zu helfen. Daneben wurden die freigelassenen Gefangenen auch von ungeschriebenen Gesetzen geschützt (es war verboten z. B. sie zu prügeln, sie sollten aber auf dem Wagen gefördert werden). Im Fall von ihrer Verletzung konnten sogar Prozesse an dem Kriegsgericht eines Grenzburgkapitäns oder an dem *divan* eines Paschas anhängen.

Gleichzeitig strebten die in den Gefängnissen (*Tömniz*) Gefangenen die von den Bräuchen der Grenzfestungen für sie gesicherten Rechte zu schützen, bzw. gegen ihre grausame Qualerei aufzutreten. Deshalb gestalteten sich die Gefangengemeinden in dem 17. Jahrhundert zur „Selbstverwaltung“. Um ihren Interessen zu vertreten wählten einen erfahrenen Kameraden zu Wirt, dem sowohl ein Schreiber als auch ein Priester in dem „gestutzten Turm“ (*Csonkatorony*) von Ofen, dem größten Gefängnis des osmanischen Eroberungsgebiets in Ungarn halfen ihre verschiedenen Aufgaben (Kontakt mit den Gefangenhaltern, Wahl von Bürgen, Organisation der Verpflegung, die Prozesse der Gefangenen verrichten, usw.) zu lösen. Der Letztere hat die Seelen der Gefangenen, die hart gearbeitet worden waren, gepflegt, und der Schreiber hat ihre Urkunden (z. B. Supplikations- und Bürgerschaftsbriefe) fertiggestellt. Diese zu beurkunden ließen die Gefangenen Siegel hauen. Wir kennen z. B. 6 von solchen Siegeln der Gefangengemeinde des „gestutzten Turmes“ von Ofen aus dem 17. Jahrhundert (siehe: Bild No. 1–6.).

Die Gefangenhandlung, das spezielleste und einträglichste Geschäft in Ungarn in dem 16.–17. Jh. verlor an Bedeutung in dem Zeitraum nach dem Befreiungskrieg (1683–1699). Parallel damit wurden auch die Grenzbräuche vergessen, die sich während des osmanisch–ungarischen Zusammenlebens gestalteten und die Alltags der Bevölkerung an der Grenze mehr als 200 Jahre lang bestimmten.